

fites

núm 23 - any 2023

FOTO PORTADA: Tauler de joc procedent del jaciment de can Celleràs (Formentera).

FOTO PORTADA: Tablero de juego procedente del yacimiento de Can Celleràs (Formentera).

G CONSELLERIA
O TURISME, CULTURA
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
/ CULTURA

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	
Centenari de la defunció del pintor Joaquín Sorolla JORDI H. FERNÁNDEZ	4
Centenari del naixement de Matilde Font Sariols JORDI H. FERNÁNDEZ	6
Centenari del naixement del Professor Evelio Verdera Tuells ENCICLOPÈDIA D'EIVISSA I FORMENTERA	7
Paisatges de l'Eivissa preromana GABRIEL SERVERA VIVES	8
Jugant al Marro a les Pitiüses del S. XIII. Contextualitzant l'origen d'un joc medieval JOSEP M ^a LÓPEZ GARÍ, RICARD MARLASCA MARTÍN, M ^a . JOSÉ ESCANDELL TORRES	13
Fites dels dominis senyorials a Eivissa FRANCESC X. TORRES PETERS, CANONGE ARXIVER	26
Plats a taula! Vaixelles decorades del segle XIX al barri de sa Peña (Eivissa) ROSA GURREA BARRICARTE, ÁNGELES MARTÍN PARRILLA I ANDREA TORRES FERRER	32
Un debate poco conocido: el derribo de las murallas de Ibiza JORDI H. FERNÁNDEZ	45
Novetats Bibliogràfiques	57
Eivissa Temporal HELENA JIMÉNEZ BARRERO	60
Informació del MAEF: Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 2022 MARIA BOFILL MARTÍNEZ	65
Informació de l'AAMAEF: Memòria de les activitats de l'AAMAEF 2022 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	73

FITES núm. 23 • any 2023

EDITA:

Associació d'Amics del Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 17 60 90 • aamaef@gmail.com

DIRECTORA:

Helena Jiménez Barrero

SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:

Ana Colomar Marí

CONSELL DE REDACCIÓ:

Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil,
Sergi Moreno Torres, Benjamí Costa Ribas, Ana Mezquida Orti

MAQUETACIÓ:

Editorial MIC • www.editorialmic.com

ISSN:

2255-3584

DIPOÏT LEGAL:

I-284-2000

PREU: 6 €

EDITORIAL

Indiana Jones regresó a los cines este 2023. Y, por un instante, algunos de nosotros recuperamos aquella sensación de la niñez, mezcla de ilusión y nerviosismo, cuando pegados al respaldo de la butaca, tarareábamos aquel ritmillo imposible de olvidar y, sin apenas respirar, esperábamos a que Indiana, Indi para los amigos, látigo en mano y con su Fedora calado, se agenciara por fin el arca de la alianza.

Cuarenta y dos años después, nada ha cambiado. Niños y no tan niños, se sentarán frente a la pantalla y se dejarán arrastrar por el particular universo del aventurero, arqueólogo y profesor, algo truhán y un poco pirata, sumergiéndose en un mundo lleno de acción, persecuciones, tesoros sumergidos y misterios milenarios.

Universo que despertará en más de uno la curiosidad y el deseo de conocer nuevas culturas, de visitar museos y colecciones repletos de artefactos maravillosos, de viajar a países remotos o de perseguir la historia de novela en novela, cuando no directamente, las ganas de convertirse en arqueólogo.

Está claro que Indiana Jones es un personaje no exento de polémica, que no deberíamos idealizar, ni siquiera defenderlo desde estas páginas. Indiana es la síntesis de todo lo que no debería ser un arqueólogo. Desde la perspectiva actual, sería imposible comprender su ética laboral, individualista y poco transparente, la de un cazatesoros que no contempla el contexto arqueológico que rodea cada objeto. Siempre prioriza la joya de la corona, aquella pieza excepcional que debe ser obtenida al precio que sea y prescindiendo de todo lo que, teóricamente, rodea un hallazgo arqueológico y que, sin embargo, nos permite dotarla de sentido y analizarla de forma global en su contexto original. Indiana no se mancha las manos excavando, no recoge muestras, no fotografía, no dibuja. Indiana no se hace acompañar por un equipo interdisciplinar, ni se deja las pestañas tratando de entender los diferentes estratos de un yacimiento. Porque para Indiana, suertudo él, siempre hay una x que marca el lugar.

Jones es el arquetipo del arqueólogo de principios del siglo XX, o al menos de la parte más idealizada y romantizada de todos ellos, es la voz cantante de aquellos que aún buscaban tesoros en los libros, piezas excepcionales enterradas y olvidadas bajo siglos de tierra o una ciudad perdida que los catapultara a ser ellos mismos protagonistas de la historia... Hoy en día carecería de todo sentido su búsqueda, conscientes de que hasta la pieza más bella fuera de su contexto no deja de ser un hermoso relicario que encapsula el pasado, pero no nos ayuda a comprenderlo.

Somos conscientes de todo ello, claro. Pero, aun así, ¿a quien no le fascina recordar que Schliemann descubrió Troya con la *Ilíada* bajo el brazo, que Basil Brown desenterró los restos de un barco cargado de ajuares funerarios en Sutton Hoo, o que Hiram Bingham, a la sazón, uno de los exploradores que inspiró el personaje ficticio de Indiana, halló las ruinas incas de Machu Pichu?

Sus historias llenaron diarios, películas o novelas heroicas y son el ideal romántico que encumbró a exploradores, viajeros y arqueólogos aficionados de siglos pasados. Nos mostraron que el mundo estaba lleno de tesoros por descubrir. Pero, ¿a dónde fueron a parar aquellos objetos maravillosos?, ¿sigue habiendo tesoros escondidos? y, de haberlos ¿dónde deberíamos buscarlos?

Hay una frase a la que recurre Indiana Jones con frecuencia para justificar algunas de sus tropelías y, sobre todo, la de aquellos de sus antagonistas dispuestos a pasar por encima de lo que sea para obtener su premio. Debería estar en un museo, suele decir. Quizás sea una de las frases más recurrentes de su trayectoria, una que ayudó a ojos de los amantes del cine de aventuras, a definir la arqueología moderna como una ciencia, una forma de preservar y proteger nuestro pasado, legándolo a las futuras generaciones. Conservar nuestro patrimonio en instituciones museísticas es la única herramienta de la que disponemos hoy en día que se ha demostrado eficaz para impedir que éste caiga en manos equivocadas o sea destruido.

Cuando utilizamos esa expresión en la vida real, a menudo parece trillada. Debería estar en un museo... Una cantinela con la que historiadores y museólogos andamos siempre insistiendo. Pero no por trillada o mil veces repetida, deberíamos dejar de usarla para enfatizar la importancia de preservar y proteger aquellos elementos de valor histórico, artístico o cultural que supongan un beneficio para la sociedad, cada vez más numerosos y de naturaleza más diversa.

El patrimonio arqueológico y cultural nos pertenece a cada uno de nosotros, independientemente de nuestra formación, nuestros valores o nuestra ideología, y comprender que los museos son aquellas instituciones que desempeñan el papel fundamental en la preservación, investigación, exhibición y divulgación de estos valiosos tesoros, nos hace más fuertes como sociedad. Exigir a los gobiernos, sea cual sea su color, una especial sensibilidad para con el patrimonio se ha demostrado la única vía capaz de proteger nuestro pasado de los excesos de nuestro presente.

Para ello, los museos deberían poder contar con instalaciones adecuadas y con personal preparado y especializado en conservar nuestro patrimonio de manera adecuada, pero no como si de arcones cerrados se tratara, sino como centros de investigación

vivos, que contribuyan activamente en el desarrollo de la sociedad. Deberían ser lugares que conecten a los ciudadanos, ofreciéndoles mil y una posibilidades de observar y aprender sobre el pasado de manera accesible, fomentando la educación y la formación de los más pequeños y proporcionando un catálogo de propuestas que permitan a la sociedad en general apreciar la historia y la diversidad cultural. Compatibilizando todo ello con la responsabilidad de preservar el patrimonio para las generaciones futuras, garantizando su accesibilidad y, legándolo a los que nos sucederán, en las mejores condiciones posibles.

Así que sí, estamos seguros, de que eso que consideramos un tesoro (aunque no sea de oro, ni esté cubierto de piedras preciosas, ni haya pertenecido a un rey), debería estar en un Museo :)

PER MEMÒRIA

CENTENARI DE LA DEFUNCIÓ DEL PINTOR JOAQUÍN SOROLLA

L'any 2023 ha estat denominat "Any Sorolla" commemorant el centenari de la defunció de Joaquín Sorolla Bástida (1863-1923). Va ser un pintor de reconegut prestigi internacional per la seva tècnica de plasmar la llum del Mediterrani. Va morir el 10 d'agost de 1923. S'han organitzat tota una sèrie d'actes, exposicions i conferències que tindran lloc a nivell de tot l'Estat, commemorant aquest centenari.

Encara que Josep Costa Ferrer "Picarol" ja havia anunciat el mes d'agost de 1919 la imminent arribada de Joaquín Sorolla a Eivissa, aquesta, per diverses circumstàncies, no es materialitzaria fins al mes de setembre.

El Diari d'Eivissa de l'11 de setembre de 1919, va publicar en la seva primera pàgina, la notícia de l'arribada del pintor a l'illa, "buscant unes hores de repòs en la seva vida inquieta d'artista. Ve a trobar aquí unes notes de color que augmentin la seva fama i enalteixin encara més la seva signatura", donant-li la més cordial benvinguda. D'igual forma, el Diari del divendres 12 de setembre de 1919, recull l'arribada de Sorolla en el vapor Jaume II procedent de Palma, acompanyat de la seva dona Clotilde, la seva filla Elena, Santiago Martínez Martín (1890-1979), deixeble predilecte de Sorolla i el pintor suís Ernesto Zeiss.

Els quinze dies d'estada a l'illa en la qual es van allotjar a l'Hotel Marina, no van poder ser més inten-

sos. Segons el Diari d'Eivissa del 12 de setembre, va ser rebut per l'alcalde de la ciutat, Joan Hernández, el Diputat a Corts i director del Museu d'Eivissa, Carles Román, el secretari de l'Ajuntament, Joan Matutes, el canonge arxiver de la Catedral, Isidor Macabich i el fotògraf Narcís Puget, els quals el van acompanyar a la seva visita a la Catedral, al Museu Arqueològic i a la necròpolis del Puig des Molins.

A la tarda, acompanyat de la seva dona, la seva filla, el seu deixeble Santiago Martínez i Carles Román, realitzarà una excursió per admirar el retaule gòtic que es conserva a l'església de Jesús. Tenint prevista una visita a l'Ajuntament per a l'endemà, va ser obsequiat amb un esmorzar.

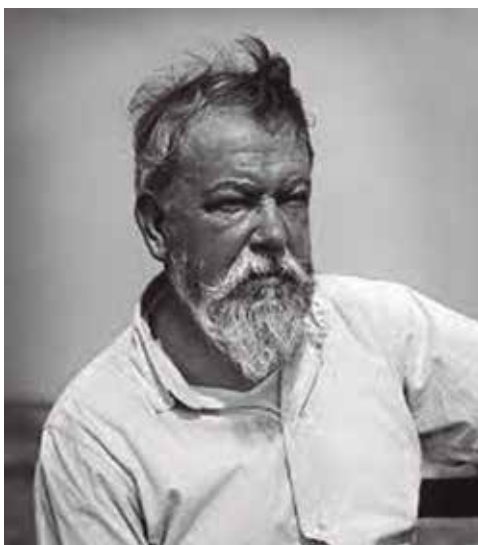
El Diari d'Eivissa del 19 de setembre, donarà compte que el pintor es troba en s'Aranyet pintant un quadre -es refereix a l'obra "Els Contrabandistes" que li va ser encarregat per Thomas Fortune Ryan, el rei del tabac, per al seu museu. Narcís Puget li va fer al pintor una emblemàtica fotografia que va aparèixer a la revista *Blanco y Negro* el 19 d'octubre de 1919.

Igualment donarà compte que el dimarts dia 15, Sorolla, la seva

dona i la seva filla, a més de Santiago Martínez, visitaran les excavacions que estava realitzant Carles Román a la finca de can Cardona, assistint al descobriment d'un sarcòfag i dels objectes que es conservaven al seu interior, tornant a continuació a la ciutat.

D'altra banda, informa del banquet que la societat "Casino d'Eivissa" dedicarà a l'insigne pintor Sorolla, a les dues de la tarda a l'Hotel Marina. A la tarda, organitzat pel "Cercle Artístic" i si el temps ho permet, es realitzarà una excursió a Es Vedrà a bord del vapor Salines i al seu retorn els excursionistes serien complimentats amb un vi d'honor per l'esmentada Societat.

El Diari d'Eivissa del 22 de setembre igual que El Resum de la mateixa data, donaran a compte del banquet ofert pel "Casino d'Eivissa", la taula presidencial d'assistents, el menú servit, la decoració de les taules i

Joaquín Sorolla Bástida
(1863-1923)

Pintant Los Contrabandistas

Foto de Narcís Puget

els discursos, al mateix temps que recull l'excursió per visitar Es Vedrà. Sorolla, al retorn de l'excursió i en el sopar ofert pel *Cercle Artístic*, assenyalarà que el que més li havia agradat va ser l'excursió i el Museu Arqueològic, que calia traslladar a la Marina. Finalitzarà la seva intervenció indicant que l'any pròxim passaria una bona temporada a l'illa. Lamentablement no va poder complir la seva promesa perquè estant pintant, va patir un vessament cerebral que el va deixar inactiu fins a la seva mort, esdevinguda el 10 d'agost de 1923.

Per la seva part, el Diari d'Eivissa del 25 de setembre, informará de la visita de Sorolla amb la seva dona, la seva filla, Santiago Martínez i Ernesto Zies a la zona des Jondal, on sota la direcció de Carles Román s'estaven realitzant excavacions diverses de les necròpolis de la zona (ca na Jondala i can Joanet), admirant els materials trobats en el curs dels treballs. Posteriorment Carles Román oferirà a Sorolla i els seus acompanyants un esmorzar al qual se sumaran l'alcalde de la ciutat, Joan Hernández, el secretari de l'Ajuntament Joan Matutes, Joan Cirer i Francesc Buforn. Finalitzat el menjar, es va organitzar una festa pagesa amb balls i cants típics, a la qual van assistir un nombrós grup de pagesos i noies "ataviadas ricamente", sent saludats amb trets d'arma de foc i, posteriorment, acompanyats fins a l'hotel amb la música de flauta, el tambor i les castanyoles.

Joaquín Sorolla, juntament amb els seus acompanyants, embarcarà en el vapor Jaume II a València, portant amb ell les pintures que havia realitzat durant la seva estada a Eivissa, a més d'alguns objectes arqueològics com una llumeta àtica, un ungüentari, així com una bella terracota procedent del santuari des Culleram, amb tota seguretat obsequi de Carles Román i procedent de les col·leccions arqueològiques conservades per la seva família, objectes que avui es conserven en el Museu Sorolla de Madrid.

El quadre "Los contrabandistas"

CENTENARI DEL NAIXEMENT DE MATILDE FONT SARIOLS

Va néixer a Barcelona el 1923 on va morir el 1975. Signà els seus treballs amb el nom de Matilde Font de Tarradell. El 1945 es va llicenciar en filosofia i lletres, secció d'història, per la Universitat de Barcelona.

L'any 1952 es va casar amb el Dr. Miquel Tarradell Mateu, en aquell moment director del museu de Tetuan. Realitzà, juntament amb el seu marit, excavacions a la necròpolis de Cartago, sector Ard el-Morali, convidats per P. Cintas. Va residir a Tetuan (Marroc) de 1952 a 1956, on col·laborà en les excavacions de la ciutat de Lixus (romà, púnicomaurità i fenici) i en els diversos treballs que Miquel Tarradell realitzà a la zona de l'antic Protectorat espanyol del Marroc.

Va viure a València de 1956 a 1970. Col·laborà en les excavacions i en els treballs de Miquel Tarradell, d'entre els quals destaca "La romanización en el País Valenciano", treball (inèdit) que, signat per M. Tarradell, va rebre el premi Martorell d'Arqueologia (Fundació Martorell i Ajuntament de Barcelona).

Començà a treballar en l'elaboració de la seva tesi doctoral sobre les necròpolis púniques de la Mediterrània occidental que encara no havia acabat en el moment de la seva mort i de la que havia publicat l'interessant article *El sector de Dermech de la necròpolis de Cartago: estudio estadístico* (1969).

A partir de 1970 va viure a Barcelona. El setembre de 1971 participà amb l'equip de la Universitat de Barcelona en els treballs de recuperació dels fons del Museu Arqueològic d'Eivissa, format per M. Tarradell i ella mateixa, amb la col·laboració de Catalina Ensenyat, en aquell temps directora del Museu, M. Roca, professora ajudant d'arqueologia de la Universitat de Barcelona, Jordi H. Fernández i Núria Tarradell, aleshores estudiants de la mateixa Universitat.

Matilde Font Sariols

Fruit d'aquests estudis van resultar els llibres *Eivissa Cartaginesa* (1975); *Necròpolis rurals púniques en Ibiza* (2000), amb la col·laboració de Miquel Tarradell, amb qui també signà l'article "Materiales púnicos de Ibiza en el Museo de Lluç" (1976). També s'han publicat altres treballs, alguns pòstums, dedicats a l'Eivissa púnica: *La forma Eb. 29 de la ceràmica púnico-ebusitana* (1973), *Algunas formas poco frecuentes de la ceràmica púnica de Ibiza* (1974) i *Una máscara púnico ebusitana de terracota, excepcional* (1978). Un dels seus treballs, encara inèdit, és el *Catàleg de la ceràmica púnica d'Eivissa*.

CENTENARI DEL NAIXEMENT DEL PROFESSOR EVELIO VERDERA TUELLS

Va néixer a Eivissa el 2 de maig de 1923 i va morir a Madrid el 4 de gener de 2020. Llicenciat en Dret el 1949, va obtenir la càtedra de Dret Mercantil a la Universitat de La Laguna i després a la Universitat Complutense de Madrid. Es va doctorar en Dret el 1950 i en ciències polítiques, econòmiques i comercials per la Universitat Complutense de Madrid i per la Universitat de Bolonya (1952). El 1953 fou designat rector del Col·legi Major César Carlos, per a postgraduats, de la Universitat de Madrid. Durant aquell període va col·laborar amb *l'Instituto de Estudios Políticos* sota la direcció de Joaquín Garrigues Díaz-Cañabate, rector del Reial Col·legi Major Albornociano de San Clemente de los Españoles de Bolonya entre els anys 1955 i 1977. Fou el fundador i director (1958) dels *Studia Albornotiana* i dels *Cuadernos de los Studia Albornotiana*, dels quals s'han publicat més de vuitanta volums sobre temes jurídics i sobre la institució del Reial Col·legi d'Espanya a Bolonya. El 1976 fou designat president de la delegació romana del Consell Superior d'Investigacions Científiques, director de l'Instituto Giuridico Spagnolo de Roma i director de l'Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma. Va tornar a Espanya el 1977 i fou designat director general de Patrimoni Artístic, Arxius i Museus del Ministeri de Cultura del qual va ser ministre Pio Cabanillas.

Des d'aquella direcció general va impulsar diferents projectes relacionats amb les Pitiüses, com la restauració de la catedral i de les murades d'Eivissa i la seva il·luminació, la rehabilitació de can Laudes -antiga Casa Comasema- etc, com ajudes econòmiques per a l'organització i la catalogació de l'Arxiu Municipal d'Eivissa.

Va constituir la Comissió Insular del Patrimoni d'Eivissa i Formentera, presidint la primera reunió i impulsant l'expedient de declaració dels conjunts historicoartístics de les esglésies rurals i de les torres de defensa costaneres de les Pitiüses. També va declarar d'utilitat pública la necròpolis del Puig des Molins, iniciant l'expedient d'adquisició dels terrenys particulars.

Juntament amb el ministre Cabanillas, el 3 de febrer de 1979, va inaugurar l'ampliació del Museu Arqueològic amb la incorporació del baluard de Santa Tecla.

Fou catedràtic de dret mercantil de la facultat de dret de la Universitat Complutense de Madrid a partir del curs 1977-78 i director de l'Instituto de Derecho Comparado de la Universitat Complutense fins a la seva jubilació.

Va ser doctor *honoris causa* per les universitats de Pàdua (Facoltà di Scienze Politiche), de Bolonya i de Roma (Facoltà di Giurisprudenza).

Va publicar més d'un centenar de treballs de les seves especialitzacions, així com d'estudis preliminars, presentacions i pròlegs publicats a les revistes més prestigioses. Va escriure nombroses recensions de llibres, ressenyes, comentaris, cròniques i altres documents, especialment a *l'Anuario de Derecho Civil* i a la *Revista de Derecho Mercantil*. Estava en possessió de diverses condecoracions i títols honorífics, com l'Encomanda amb la categoria de plata de l'Orde d'Alfons X el Savi, l'Encomanda de l'Orde d'Isabel la Catòlica, la Gran Creu de Sant Raimon de Penyafort, va ser Commendatore del Ordine "Al merito della Repubblica Italiana", Commandeur de l'Orde de la Couronne (Bèlgica), rector honorari del Reial Col·legi Major d'Espanya a Bolonya, Medaglia d'oro dell'Università de Bologna i Cittadino onorario della Città di Bologna. El 2005 fou designat president del consell acadèmic de *l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* i aquell mateix any l'Ajuntament d'Eivissa li va concedir la Medalla d'Or de la ciutat.

Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera

Evelio Verdera Tuells

PAISATGES DE L'EIVISSA PREROMANA

Gabriel Servera Vives

Grup de Recerca ArqueoUIB. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts. Universitat de les Illes Balears.
Correu electrònic: gabriel.servera@uib.cat

1. INTRODUCCIÓ

El paisatge actual és el resultat de milers d'anys d'evolució conjunta entre humans, clima i plantes. Des de la prehistòria els humans hem modificat el nostre entorn. Dues de les principals intervencions humanes sobre el paisatge durant aproximadament els darrers 10.000 anys han estat l'agricultura i la ramaderia. Des del moment en què els humans es tornen sedentaris, s'inicia una nova relació amb el medi, que acaba generant noves formes de paisatge, on els humans cada pic tenen un paper més important en la seva transformació, ja sigui per sembrar, crear pastures, nous assentaments, cremes, etc.

En el cas de les Balears en general, i d'Eivissa en particular, l'arribada dels humans documentada per l'arqueologia és relativament tardana comparada amb altres illes del Mediterrani. A Eivissa les evidències més clares segons la literatura disponible situen l'arribada dels humans a finals del III mil·lenni abans de la nostra era (Bofill i Sureda, 2008; Guerrero et al., 2007).

2. QUINES EINES TENIM?

Si una cosa hauria de caracteritzar la ciència és la solidaritat entre disciplines, és a dir, que hi hagi una gran mobilitat de conceptes, eines i especialitats que neixen dins d'una disciplina i que acaben incorporant-se i adaptant-se a d'altres. Un exemple d'això és l'arqueobotànica, és a dir, l'estudi de restes vegetals conservades en jaciments arqueològics. Per tant, podem veure aquí, com l'estudi del pol·len o de l'anatomia de la fusta es trasllada a l'arqueologia per donar informació sobre com era el paisatge i el clima en el passat, o per saber quines plantes utilitzaven les societats prehistòriques.

Les principals disciplines arqueobotàniques són: l'antracologia (estudi dels carbons), la carpologia (estudi de llavors i fruits), l'estudi de fitòlits i la palinologia (estudi del pol·len). Amb el temps, aquestes disciplines s'han anat perfeccionant i s'han fet més complexes afegint nous avanços metodològics. Per exemple, avui en dia es poden mesurar els isòtops de les restes vegetals per obtenir informació sobre com era el clima en el passat (temperatura i pluja). També es poden estudiar els que es coneixen com a microfòssils no pol·línics, que donen molta informació sobre les condicions ambientals i les pràctiques humanes. Aquests microfòssils són bàsicament restes d'algues, paràsits intestinals, espores de fong i cianobacteris entre d'altres (Shumilovskikh et al., 2021; van Geel et al., 2003).

Per tal de comprendre millor la qualitat de la informació que pot recollir cada disciplina, s'ha anat desenvolupant tota una sèrie d'estudis sobre el paisatge actual. Això permet veure els resultats dels estudis arqueobotànics amb altres i, per tant, generar nous discursos interpretatius que permetin obtenir una visió més acurada dels canvis paisatgístics i dels usos humans dels recursos vegetals en el passat. En aquest sentit, per exemple, es poden generar models d'estimació de la mida dels anells dels arbres per saber quin tipus de gestió forestal es feia en el passat (Paradis-Grenouillet et al., 2015). També podem estudiar la pluja pol·línica actual per cada tipus de paisatge vegetal, és a dir, quins pòl·lens identifiquem en cada formació vegetal actual, i així poder-ho traslladar als paisatges fòssils (Ejarque et al., 2011; Servera-Vives et al., 2022).

A banda de les restes arqueobotàniques, també cal esmentar la paleobotànica, que és aquella branca de la botànica que es centra en estudiar les restes de plantes del passat. A diferència de l'arqueobotànica, la paleobotànica pretén l'estudi de les plantes del passat, sense la necessitat que aquestes provinquin de jaciments arqueològics. Per això, normalment distingim entre seqüències "off-site" i "on-site", essent les primeres llocs de sedimentació natural i les segones fruit de l'activitat humana, com és el cas d'un jaciment arqueològic. En el cas de les Balears, els principals estudis "off-site" que s'han realitzat són els estudis de pol·len fòssil de les llacunes litorals, com és el cas de Prat de Ses Monges i Prat de Vila (Burjachs et al., 2017; Yll et al., 2009).

3. COM ERA EL PAISATGE ABANS DE L'ARRIBADA DELS HUMANS? LES PRINCIPALS FORMACIONS FORESTALS

Els estudis de paleopalinologia fets en seqüències "off-site" com al Prat de Vila o al Prat de ses Monges (Yll et al., 2009) ofereixen informació interessant so-

bre com ha canviat la vegetació durant aproximadament els darrers 7000 anys.

Les formacions d'alzina o coscoll de certa entitat són absents a les Pitiüses (Llorens i Gil, 2017; Rivas Martínez et al., 1992), tot i que estan present de forma puntual en algunes zones de l'illa d'Eivissa com al Torrent de s'Escanyacà, als Amunts o a Sant Joan. A la pregunta de si hi havia alzinars/coscollars quan varen arribar els humans a l'illa o si la varen introduir aquests, s'hi pot donar una resposta inequívoca des de la palinologia. Emperò, el pol·len d'alzina no es pot distingir del de coscoll (Figura 1). Sembla que els alzinars/coscollars varen assolir certa importància entre fa uns 6000 i 4000 anys, especialment a la zona del Prat de Vila (Yll et al., 2009; Carrión et al., 2022). També sembla que durant les primeres fases de l'holocè hi hauria hagut la presència d'avellaners, roures i altres taxons que requereixen d'unes condicions climàtiques més humides i menys estacionals que les actuals.

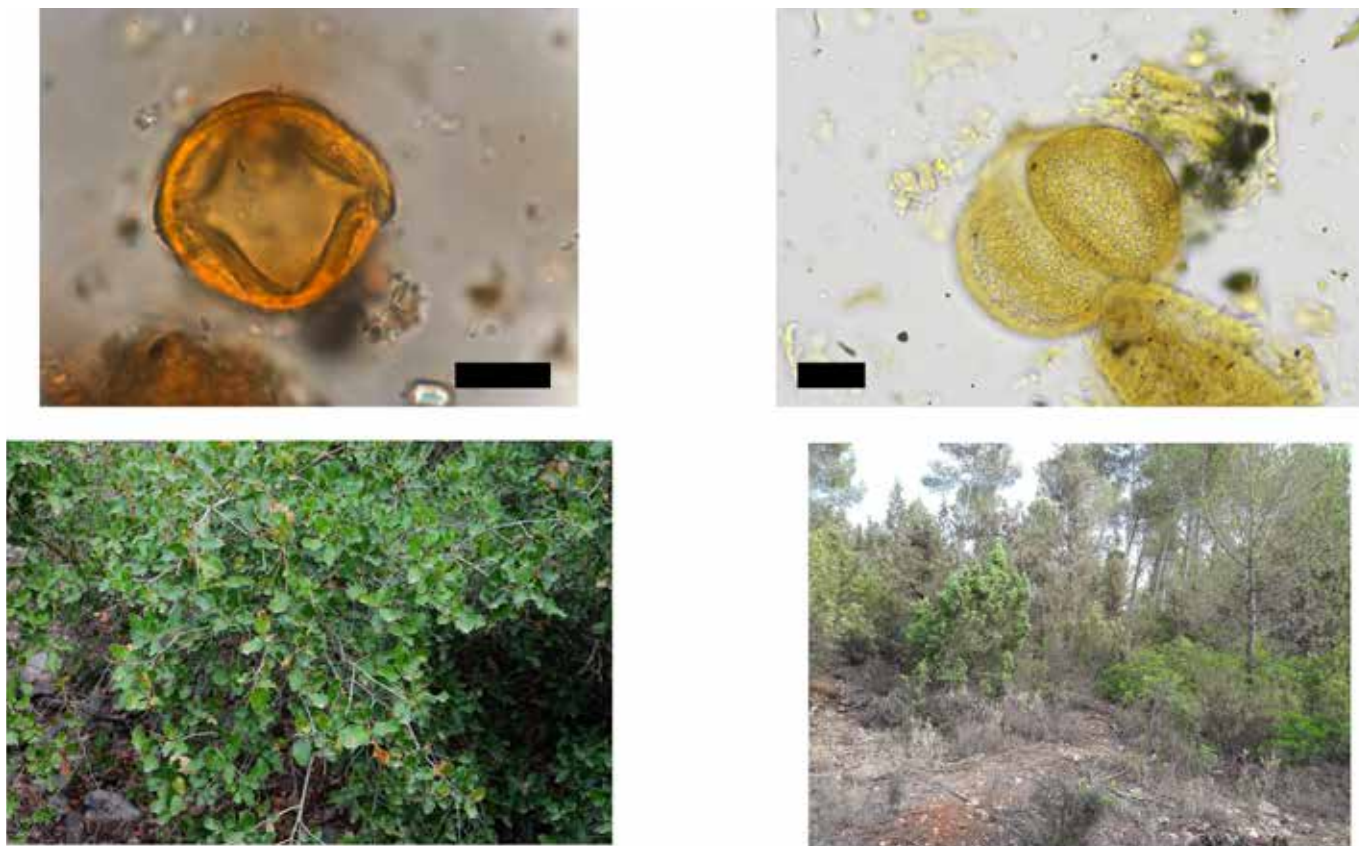

Fig. 1- A l'esquerra: coscoll i el seu corresponent pol·len observat al microscopi. A la dreta: pinar i pol·len de pi.

Les barres negres corresponen a una escala de 10 μ m.

Alguns autors defensen que el nom Pitiüses està relacionat amb la denominació grega relacionada amb l'abundància de pins, mentre que d'altres autors critiquen aquesta interpretació. Sigui com sigui, les dades de pol·len fòssil posen de rellevància la importància dels pins com a formació forestal a la zona d'Eivissa durant els darrers 7000 anys. En concret, el seu predomini com a formació forestal litoral sembla arribar entre fa 4000 i 700 anys aproximadament, quan es desenvolupen condicions més seques i estacionals a la Mediterrània Occidental (Burjachs et al., 2017). Efectivament, la presència de pins a les Gimnèsies és notablement menor durant la prehistòria que a les Pitiüses i la seva expansió sembla anar lligada més a factors ambientals que antròpics (Picornell Gelabert et al., 2021). Les savines també són un element característic del paisatge de les Pitiüses, arribant a constituir formacions forestals juntament amb els pins. Tant els pins com les savines estan ben adaptats a les condicions xèriques de les Pitiüses (Llorens i Gil, 2017). Aquí és important assenyalar una sèrie de punts: a) amb l'estudi de pol·len no es pot diferenciar entre el ginebró i la savina, i per tant la presència de pol·len de *Juniperus* apunta a la presència d'aquestes cupressàcies; b) els estudis de pluja pol·línica actual a zones de savinars de les Balears arriba a valors superiors al 40% de pol·len de savina/ginebró, mentre que en els registres fòssils del Prat de Vila i del de ses Monges, aquests valors no superen el 10%, suggerint doncs, que en el passat aquests taxons no tengueren la rellevància que tenen actualment en el paisatge pitiús (Burjachs et al., 2017; Servera-Vives et al., 2022).

4. L'ARRIBADA DEL PAISATGE CULTURAL

Amb l'arribada dels humans comença a transformar-se gradualment el paisatge. Es posen en marxa una sèrie de processos: a) introducció voluntària de noves plantes i animals, com els cereals, lleguminoses, ovelles o cabres; b) arribada involuntària de plantes i animals, incloent plantes adventícies o rates; c) creació de noves formes paisatgístiques associades a les activitats humanes. Quan arriben els humans a un nou lloc com pot ser una illa, no només porten amb ells coses materials sinó que també duen noves idees. Des del món de les idees aporten també la seva visió de com ha de ser el món i el paisatge. És el que en arqueologia ens fa parlar de "paisatges transportats" (Ejarque et al., 2015; Kirch, 1997).

Els humans arriben de manera estable a Eivissa fa aproximadament uns 4.100 anys (2.100 A.N.E.), tal i com indiquen jaciments arqueològics com el Puig de ses Torretes a cala Llonga, o Es Pouàs a Corona (Costa i Benito, 2000). Una de les primeres conseqüències que hi ha sobre el paisatge és que es comencen a obrir clarianes en el paisatge per generar zones de pastures, camps de conreu, assentaments, etc. Això ràpidament acaba conduint a un paisatge en mosaic on s'encabeixen la gran diversitat d'usos que es dona al paisatge (Picornell i Servera, 2017; Servera-Vives et al., 2018). Una de les maneres que tenen els humans d'obrir i generar nous paisatges és mitjançant les cremes. D'aquí la importància dels estudis de paleoincendis, que quantifiquen i classifiquen les partícules de carbó presents a les seqüències "off-site" ja esmentades. Encara no s'han realitzat gaires treballs en aquest sentit a les Balears, però sembla que l'arribada dels humans implica un augment en la intensitat i recurrència de les cremes tant per obrir noves zones de camps o pastures, com per a la regeneració i manteniment d'aquestes.

Els estudis paleoambientals fets a la zona de Vila mostren que quan arriben els humans es consolida una retracció dels alzinars que ja s'havia iniciat entorn a 5000 anys, mentre que es fa palès una clara expansió de pinars en les zones litorals. L'arribada dels humans coincideix també amb un pic de pol·len de cereal al Prat de Vila, que coincideix també amb el retrocés de pol·len arbori i l'expansió de les gramínies salvatges. Si bé els pins en el cas de Mallorca i Menorca tenen un desenvolupament tardà dins la història holocena, en el cas d'Eivissa aquests podrien haver-se beneficiat de clarianes i desforestacions antròpiques per desenvolupar l'agricultura i la ramaderia. Emperò aquest procés també coincideix amb condicions climàtiques més seques que poden afectar el desenvolupament d'alzines, roures, avellaners, etc. Segurament, el canvi paisatgístic que té lloc fa aproximadament 4000 anys a Eivissa, s'hagi de relacionar amb el fet que quan arriben els primers colonitzadors estables de l'illa acaben generant espais antropitzats que en un context de canvi climàtic a la Mediterrània Occidental acaba suposant que els taxons més adaptats a la sequera i estacionalitat acaben predominant en el paisatge. Aquest seria el cas del pi, el qual és un taxó pioner que colonitza ràpidament espais humanitzats i després incendis, però que també s'adapta bé a la

sequera, salinitat i vent, factors característics de les zones litorals (Picornell Gelabert et al., 2021).

Els primers humans que arriben a les Balears introdueixen una agricultura principalment basada en cereals i, més tard, arribaran les lleguminoses i els conreus arboris. A l'illa de Formentera, els resultats arqueobotànics de Cap de Barbaria han posat de manifest el cultiu del mill comú (*Panicum miliaceum*) i mill italià (*Setaria italica*) en nivells de l'Edat del Bronze. Aquests xereixos són cereals adaptats a sols pobres amb nutrients com és el cas de Formentera. A més s'ha documentat el processat de cereals com el blat (*Triticum* sp.), l'ordi (*Hordeum vulgare*) i la civada (*Avena* sp.), a més del possible processat d'aglans (Bofill et al., 2023.; Sureda et al., 2017). També disposem de dades de l'Eivissa fenícia i púnica, on s'ha documentat la introducció de l'arboricultura i la diversificació dels conreus, amb la presència de blat, ordi, mill, figuera, vinya (*Vitis vinifera*), ametller (*Prunus dulcis*), veça (*Vicia* cf. *sativa*) i llentilles (*Lens culinaris*) (Pérez-Jordà et al., 2018). D'aquesta manera es posen de manifest els contactes i la generació de nous paisatges transportats lligats al món colonial fenici i al desenvolupament dels contactes comercials durant l'Edat del Ferro. L'arqueologia a Eivissa ha trobat diferents restes en jaciments arqueològics que es poden associar a la fabricació d'oli (Bonora Andújar, 2020). En concret s'han trobat evidències de trulls i cubetes de decantació a diversos jaciments, entre els quals destaquen els de Ses Païsses de Cala d'Hort i Can Corda, els dos a la zona oest de l'illa d'Eivissa (Ramon Torres, 1995). A nivell de cronologia sembla que podríem dir que aquests jaciments són emprats entre el s. III aC i el s. I dC per les societats tardo-púniques. Si bé els estudis pol·línics del Prat de ses Monges i del Prat de Vila no donen massa informació sobre la introducció i extensió dels conreus a la zona de Ses Feixes, sembla clar que l'extensió del potencial conreu d'olivera en aquest redol era reduït. De fet, Diodor de Sicília i Plini, fan constar que al tombant d'era ja hi ha existència d'ullastres empeltats d'olivera a Eivissa, però també donen a entendre que en poca extensió.

AGRAÏMENTS

La recerca de Gabriel Servera Vives s'ha fet en el marc del projecte I+D "Movilidad y conectividad de las comunidades prehistóricas en el Medi-

terráneo occidental durante la prehistoria reciente: El caso de las Islas Baleares" (PID2019-108692 GB-I00), finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats del Govern d'Espanya (MCIN/ AEI /10.13039/501100011033). Vull agrair també a Maria Bofill, al MAEF i a l'Ajuntament d'Eivissa haver-me convidat al cicle de conferències "Tríada mediterrània. El pa, l'oli i el vi a l'Eivissa antiga" l'any 2022.

BIBLIOGRAFIA

- BOFILL MARTÍNEZ, M. i SUREDA, P. (2008): "Les Pitiüses, unes illes no tan aïllades de la prehistòria". Estrat crític: revista d'arqueologia, Núm. 2, p. 135-147, <https://raco.cat/index.php/EstratCritic/article/view/250133>.
- BOFILL MARTÍNEZ, M., ACEITUNO, F.J., PORTILLO, M., LÓPEZ-DÓRIGA, I., CAMARÓS, E., CUETO, M., TEIRA, L.C., SUREDA, P. (2023): "The stone connection: Functional and microbotanical analysis of prehistoric macrolithic tools in the island of Formentera (Balearic Archipelago)". *Journal of Coastal and Island Archaeology*.
- BONORA ANDUJAR, I. (2020): "La producción oleícola en Ibiza en época púnica ¿Un caso particular?". A: COSTA, Benjamí; GUILLON, Élodie (ed.) *Coloquio Internacional: Insularidad, iléité e insularización en el Mediterráneo fenicio y púnico (Eivissa, 2017)*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 78. Eivissa: Govern de les Illes Balears, pp. 207-224.
- BURJACHS, F., PÉREZ-OBÍOL, R., PICORNELL-GELABERT, L., REVELLES, J., SERVERA-VIVES, G., EXPÓSITO, I., i YLL, E.-I. (2017): "Overview of environmental changes and human colonization in the Balearic Islands (Western Mediterranean) and their impacts on vegetation composition during the Holocene". *Journal of Archaeological Science: Reports*, 12. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.09.018>
- COSTA, B. i BENITO, N. (2000): "El poblament de les illes pitiüses durant la prehistòria. Estat actual de la investigació". A: GUERRERO, V. M. & GORMES, S. (coords), *Colonització Humana en Ambients Insulars. Interacció amb el Medi i Adaptació Cultural*. UIB, Mallorca, pp. 215-321.
- EJARQUE, A., MIRAS, Y., i RIERA, S. (2011): "Pollen and non-pollen palynomorph indicators of vegetation and highland grazing activities obtained from modern surface and dung datasets in the eastern Pyrenees." *Review of Palaeobotany and Palynology*, 167(1-2), 123-139. <https://doi.org/10.1016/j.revpalbo.2011.08.001>
- EJARQUE, A., ANDERSON, R. S., SIMMS, A. R., i GENTRY, B. J. (2015): "Prehistoric fires and the shaping of colonial transported landscapes in southern California: A paleoenvironmental study at Dune Pond, Santa Barbara County." *Quaternary Science Reviews*, 112, 181-196. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2015.01.017>

- GUERRERO, V.M., (2007): *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*. British Archaeological Reports International Series. 1690.
- KIRCH, P.V. (1997): *The Lapita Peoples: Ancestors of the Oceanic world*. Blackwell, Oxford.
- LLORENS, L., i GIL, L. (2017): The Balearic Islands. In J. Loidi (Ed.), *The Vegetation of the Iberian Peninsula* (Vol. 2, pp. 3–33). Springer, Cham. Series “Plant and Vegetation.” <https://doi.org/10.1007/978-3-319-54867-8>
- PARADIS-GRENOUILLET, S., ALLÉE, P., SERVERA-VIVES, G., i PLOQUIN, A. (2015): Sustainable management of metallurgical forest on Mont Lozère (France) during the early middle ages. *Environmental Archaeology*, 20(2), 168–183. <https://doi.org/10.1179/1749631414Y.0000000050>
- PÉREZ-JORDÀ, G., PEÑA-CHOCARRO, L., PICORNELL-GELABERT, L., i CARRIÓN MARCO, Y. (2017): “Agriculture between the third and first millennium bc in the Balearic Islands: the archaeobotanical data.” *Vegetation History and Archaeobotany*, 27: <https://doi.org/10.1007/s00334-017-0618-y>
- PICORNELL-GELABERT, L. i SERVERA-VIVES, G. (2017): “Landscape practices and everyday life in domestic spaces in Bronze Age Mallorca (Balearic Islands): Perspectives for and archaeology of fuel and firewood”. *Quaternary International*, volum 431, Part A: 73-89 <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.12.058>
- RAMON TORRES, J. (1995): “Ses Païsses de Cala d’Hort. Un assentament rural d’època Antiga al sud-oest d’Eivissa”. *Quaderns d’Arqueologia Pitiüsa*, 1: 9-60.
- RIVAS MARTÍNEZ, S., COSTA, M. i LOIDI, J. (1992): “La vegetación de las islas de Ibiza y Formentera (Islas Baleares, España)”. *Itinera Geobotánica*, 6: 99-236.
- SERVERA-VIVES, G., MUS AMEZQUITA, M., SNITKER, G., FLORENZANO, A., TORRI, P., ESTRANY BERTOS, J., i MERCURI, A. M. (2022): Modern analogs for understanding pollen-vegetation dynamics in a Mediterranean mosaic landscape (Balearic Islands, Western Mediterranean): The Holocene, 32(7), 716–734. <https://doi.org/10.1177/09596836221088229>
- SHUMILOVSKIKH, L., O’KEEFE, J. M. K., i MARRET, F. (2021): “An overview of the taxonomic groups of non-pollen palynomorphs.” *Geological Society, London, Special Publications*, 511(1), 13–61. <https://doi.org/10.1144/SP511-2020-65>
- SERVERA-VIVES, G., RIERA, S., PICORNELL-GELABERT, L., MOFFA-SÁNCHEZ, P., LLERGO, Y., GARCIA, A., MUS-AMEZQUITA, M., GARCÍA ÁLVAREZ, S., i CALVO TRÍAS, M. (2018): “The onset of islandscapes in the Balearic Islands: A study-case of Addaia (northern Minorca, Spain)”. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*. <https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2018.02.015>
- SUREDA, P., CAMARÓS, E., CUETO, M., TEIRA, L. C., ACEITUNO, F. J., ALBERO, D., ÁLVAREZ-FERNÁNDEZ, E., BOFILL, M., LÓPEZ-DÓRIGA, I., MARÍN, D., MASCLANS, A., PICORNELL, L., REVELLES, J., BURJACHS, F., ALBERO SANTACREU, D., ÁLVAREZ-FERNÁNDEZ, E., BOFILL, M., LÓPEZ-DÓRIGA, I., MARÍN, D., ... BURJACHS, F. (2017): “Surviving on the isle of Formentera (Balearic Islands): Adaptation of economic behaviour by Bronze Age first settlers to an extreme insular environment.” *Journal of Archaeological Science: Reports*, 12, 860–875. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.08.016>
- VAN GEEL, B., BUURMAN, J., BRINKKEMPER, O., SCHELVIS, J., APTROOT, A., VAN REENEN, G., & HAKBIJL, T. (2003). “Environmental reconstruction of a Roman Period settlement site in Uitgeest (The Netherlands), with special reference to coprophilous fungi.” *Journal of Archaeological Science*, 30(7), 873. [https://doi.org/10.1016/S0305-4403\(02\)00265-0](https://doi.org/10.1016/S0305-4403(02)00265-0)
- YLL, R., BURJACHS, F. i EXPÓSITO, I., (2009): *Descobrint els paisatges del passat*. In: *Marí, M. (Ed.), Vila i Ses Feixes. Els camins de l’aigua*, GEN-GOB Eivissa, Eivissa, pp. 19–40.

JUGANT AL MARRO A LES PITIÜSES DEL S. XIII. CONTEXTUALITZANT L'ORIGEN D'UN JOC MEDIEVAL

Josep Mª López Garí

Ricard Marlasca Martín

M^a. José Escandell Torres

Posidònia S.L.

RESUMEN

Los juegos de mesa han tenido un papel importante en los momentos de esparcimiento a lo largo de los últimos milenios. En las culturas mediterráneas, algunos juegos han tenido un protagonismo excepcional, superando barreras culturales y cronológicas, y reproduciendo el mismo diseño una y otra vez. A lo largo de unas excavaciones realizadas el año 2021 en la finca de can Celleràs (la Mola, Formentera), se recuperaron losas de arenisca con los diseños de algunos juegos grabados en su superficie, el alquerque de nueve y el alquerque de doce. El hallazgo de un alquerque de doce en este yacimiento, tiene una enorme significación histórica, y supone un aporte crucial para la definición del origen de este juego.

ABSTRACT

Board-games have played an important role in moments of leisure throughout the last millennia. In Mediterranean cultures, some games of alignment have played an exceptional role, overcoming cultural and chronological barriers, and reproducing the same design over and over again. During excavations carried out in 2021 in can Celleràs (La Mola, Formentera), some sandstone slabs were recovered with the designs of some games engraved on their surface, nine, eleven or twelve men's morris. The finding of a twelve men's morris in this site has enormous historical significance, and it supposes a crucial contribution for the definition of the origin of this game.

Introducció

Amb motiu de la construcció d'un habitatge unifamiliar a la parcel·la de can Celleràs, a la zona des Monestir (Formentera) (figura 1), va tenir lloc, entre el maig i juny de l'any 2016 una primera actuació preventiva, a on es va excavar en extensió un gran sondeig, en el que es van documentar els fonaments de la cantonada d'un edifici d'època andalusina, així com moltes altres Unitats Estratigràfiques, que es situarien a la zona exterior d'aquest edifici, on van aparèixer abundants materials arqueològics (Escandell i Marlasca, informe inèdit). L'any se-

güent, el 2017, es van portar a terme altres rebaixos menors on es van tornar a documentar diverses estructures d'època andalusina, com un gran retall i forats de pal al seus voltants (Escandell i Marlasca, informe inèdit 2).

Després d'aquestes actuacions, es va publicar un article per donar a conèixer els resultats preliminars de les mateixes, al que ens remetem pel context general del jaciment (Marlasca, Garí i Escandell, 2018). Finalment, 4 anys després, a l'any 2021, es va ampliar sensiblement el primer sondeig, amb una altra actuació en extensió (la darrera), realitzada pels signants.

Fig.1- Situació del jaciment

Un cop retirat el paquet de terres superficials en aquesta última campanya, es va constatar l'existència de dos edificis. El localitzat a l'any 2016, a partir d'ara edifici 1, del que van aparèixer més murs, i un altre situat a només 17 metres a l'oest de l'anterior, que ocupava tota la zona sud-oest del rebaix, i que a partir d'ara anomenarem edifici 2. També es va localitzar un mur, aïllat, a la zona nord de l'edifici 1, així com d'altres nivells arqueològics entre aquest mur i l'edifici 1 (figura 2). A banda, a les rodalies de cada un dels edificis, s'han pogut documentar nivells arqueològics amb gran quantitat de restes, que ens parlen de les dinàmiques d'ocupació i abandonament.

Els edificis tenen una planta que es regeix pels trets fonamentals de l'arquitectura andalusina que podem trobar a altres àrees de la zona geogràfica més propera, com Alacant (Azuar, 1989), Múrcia o més al sud, a Còrdova (Camacho i Valera, 2019), a on aquests edificis, es distribueixen a partir d'un pati, que pot estar o no situat en una zona central, envoltat normalment de dos, tres o quatre crugies, on es troben les diferents estances, com els dormitoris, la cuina, les latrines, etc. Hem de dir però, que la presència, com a mínim a l'edifici 2, d'un segon pati, podria avenir-se amb el caràcter rural d'aquestes construccions, que si bé presenten molts dels trets que aquestes edificacions tenen a àmbit urbà, també presentarien elements i zones més adients a la seva idiosincràsia i a les seves necessitats. En aquests patis seria normal la presència de grans forats excavats al subsol, amb l'objectiu de plantar arbres, dels que n'hem identificat dos.

Si tenim en compte que la prospecció realitzada als camps confrontats va donar com a resultat la localització de les restes d'un altre edifici a només uns 50 metres d'aquests, en direcció nord-oest, estariem parlant d'un assentament tipus alqueria, on s'hi agruparien diferents habitatges, potser d'un mateix clan familiar, que es dedicarien a l'explotació del territori que els envolta.

Fig.2- Planimetria general del jaciment

La conservació dels dos edificis documentats no és excessivament bona. En general, dels murs només resta la primera filada de pedra. A l'edifici 1 ha desaparegut gran part del mur perimetral oest, així com la majoria de murs de la zona sud. A l'edifici 2 s'han perdut totalment els de la crugia nord, i desconeixem l'estat de conservació dels de la crugia oest i sud, doncs queden fora del perfil de l'excavació, però les característiques del terreny, on hi ha molts afloraments de roca natural, indicarien l'absència de restes de tipus constructiu.

Les estructures conservades i les UE que s'hi relacionen, han aportat una informació valuosíssima per al coneixement dels darrers moments de vida del jaciment, i és que la majoria de contextos documentats, pertanyen amb un lapse de temps molt concret i breu. Si tenim en compte que la conquesta catalana va tenir lloc a les Pitiüses l'any 1235, aquesta data significa un terminus *post quem*, o d'inici, per a la majoria d'aquests contextos arqueològics. Així, la definició més breu que es pot fer del jaciment, és la d'uns edificis andalusins, dels que s'haurien buidat les estances, llençat els materials als seus exteriors, i espoliat els murs, amb una empremta clara de les activitats dels contingents feudals, com manifesten la quantitat de contenidors ceràmics, fonamentalment olles, de fabricació catalana barrejats amb materials andalusins, així com les diverses monedes trobades. La gran majoria de materials exhumats al jaciment són un exponent clar d'aquest xoc cultural, i conviuen als mateixos nivells, produccions absolutament diferenciades, expressió d'un moment liminal, d'un breu període de temps, en que podem palpar l'ombra de la darrera petjada d'uns, i la fulminant pionera dels altres. En aquest sentit, el jaciment s'emparenta clarament amb tot un reguitzell d'assentaments ben documentats, especialment a l'àrea valenciana i murciana, a on es fa palesa la presència dels contingents cristians a assentaments fins feia poc almohades, també amb contextos que representen un curt espai temporal (un exponent paradigmàtic d'aquest horitzó és el documentat al castell d'Ambra a Pego, Alacant (Azuar et al., 1999). Per la natura i conservació de les restes dels edificis, així com d'altres indicis, pensem que la presència dels soldats o repobladors feudals en aquesta zona estaria relacionada fonamentalment amb l'espoli, el desmuntatge i l'aprofitament de la pedra de les

edificacions. Com ja vàrem proposar (Marlasca, Garí i Escandell, 2018), és difícil no relacionar la reutilització de la seva pedra amb la construcció del tant mencionat als documents, monestir de monjos agustins (per exemple, Torres Peters, 2005 i 2014), però que ens és absolutament desconegut pel que fa a les evidències arqueològiques, tot i donar nom a la zona on es situa el jaciment. És d'aquests nivells d'assolament, d'on provenen els materials que presentem en aquest treball, taulers de jocs de marro de 9 i de 12.

Descripció física dels jocs

Els tres taulers es fan utilitzant blocs retallats en pedra de marès dur de bona qualitat, de color blanquinós, lleugerament groguenc. La formació d'aquest marès es va produir mitjançant la deposició de capes horitzontals de sorra molt fina, visibles a la secció de la pedra. No s'observa la presència de fragments de petxines o fauna marina. Els blocs van ser tallats seguint les capes horitzontals del marès.

L'escairat d'algun dels costats d'aquests taulers, ens porten a pensar que es tractaria de material utilitzat en la construcció de l'edifici. Tot i que en cap dels murs dels dos edificis no s'ha trobat emprada pedra de marès, sí s'ha documentat el seu ús a la construcció de l'andana d'un pati interior, que es va fer amb lloses d'aquest material, per al menys dos dels seus costats. L'ús de marès doncs, estaria limitat a punts molt concrets de l'edifici, i creiem que aquestes lloses, i d'altres fragments que es van recuperar, es podrien haver emprat en origen, per als ampits i brancals de les finestres o de les portes i els seus llindars.

En el procés de desmuntatge de l'edifici, els nous pobladors o soldats, s'haurien fet amb alguns d'aquests blocs per gravar els jocs, donades les seves característiques, com per exemple la seva superfície plana, i la mateixa natura de la pedra sorrenca, de fàcil manipulació, idònies per a convertir-los en taulers de joc. A més, el seu poc pes facilitaria el seu fàcil trasllat d'un lloc a un altre. Els tres taulers trobats són:

Tauler 1.- Peça de forma rectangular, amb una longitud màxima de 30,2 cm, un ample màxim de 26,2 cm i un més estret de 20,5 cm. El gruix és d'entre 8 i 8,8 cm. A la cara superior, presenta gravat un marro de 12. Es va fer dibuixant primer un gran quadrat, i, posteriorment, dos incisions el divideixen en 4 qua-

drats, dos superiors i dos inferiors. Sis incisions més, tres en sentit diagonal d'esquerra a dreta i tres en sentit diagonal de dreta a esquerra i de dalt a baix, divideixen, a la vegada, els quadrats petits en 32 triangles isòsceles i, visualment, formen un gran rombe central. En definitiva, hi ha 25 interseccions, que són a on es situen les fitxes (figura 3).

El gran quadrat exterior té unes mides de 19 per 20 cm, els 4 quadrats petits de 10 x 9,5 cm.

El joc s'ha gravat realitzant incisions al tauler de marès amb un punxó de cos cilíndric i punta plana, considerant la secció que s'observa a les osques, que ha deixat una marca bisellada en forma de "V" però amb fons pla. Tant el gruix com la fondària d'aquestes incisions és d'entre 2 i 4 mm. La factura del gravat del dibuix no és perfecte, ja que s'observa com moltes de les línies tenen trajectòries "tremoloses" i les incisions realitzades formen figures geomètriques irregulars, tant els quadrats com els triangles. La cara posterior presenta una superfície treballada i allisada.

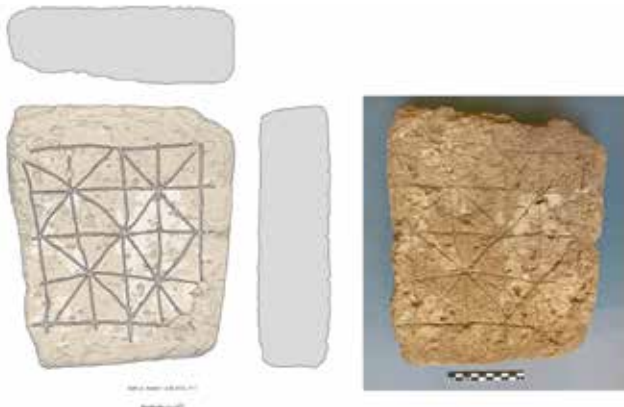

Fig.3- Dibuix i fotografia del tauler 1 trobat a l'àmbit 1 de l'edifici 2.

Tauler 2.- Peça de forma lleugerament rectangular, de la que manca un dels laterals i una de les cantonades. La longitud del costat que es conserva sencer és de 23,8 cm; la longitud màxima del costat trencat és de 22,4 cm. Hem calculat que aquest costat hauria pogut tenir una longitud d'uns 26 cm. El gruix del tauler presenta una secció vertical lleugerament trapezoïdal amb una amplada màxima de 5,1 cm, i mínima de 4,3 cm, amb parets més o menys rectes, i una secció horitzontal rectangular amb un gruix, regular, de 4,4 cm. Aquest tauler presenta gravats a les dos cares.

A una cara, trobem un marro de 9. Format per tres quadrats inserits un dins l'altre en disminució, el més gran fa 19,5 cm d'ample, el d'enmig 14,5 i el més petit 10,2 cm, amb una separació entre ells d'uns 2,2 cm. Quatre línies perpendiculars de 5 cm de longitud situades al centre dels quadrats rematen el disseny. El joc s'ha realitzat fent incisions al tauler de marès amb un instrument de punta quadrada, com es deriva de la secció deixada per les osques. El gruix d'aquestes incisions és d'entre 2 i 3 mm, i la fondària d'aquestes es mou entre els 3 i 4 mm (figura 4).

La factura del gravat del dibuix és relativament bona, amb línies fermes i bastant acurades en la seva realització. Així i tot, la majoria de les línies sobresurten pels caires del dibuix.

L'altre cara del tauler, la B a partir d'ara, presenta un disseny creat per una línia horitzontal a la part inferior del tauler i, al menys, 5 línies verticals i paral·leles que ocupen l'espai superior. Aquestes línies estan separades entre sí per entre 2,5 i 3,5 cm. Si tenim en compte que el tauler està trencat, potser al fragment que s'ha perdut hi hagués alguna línia més. Les línies es troben incises amb un instrument de punta quadrada, possiblement el mateix que es va fer servir pel joc 1. El gruix d'aquestes incisions es mou entre 1 i 3 mm depenent de la pressió realitzada, i la fondària d'aquestes és de 3 mm. La factura de les incisions és, en aquest cas, menys curosa, i de fet, a varies d'elles trobem correccions en la trajectòria dels traçats (figura 4).

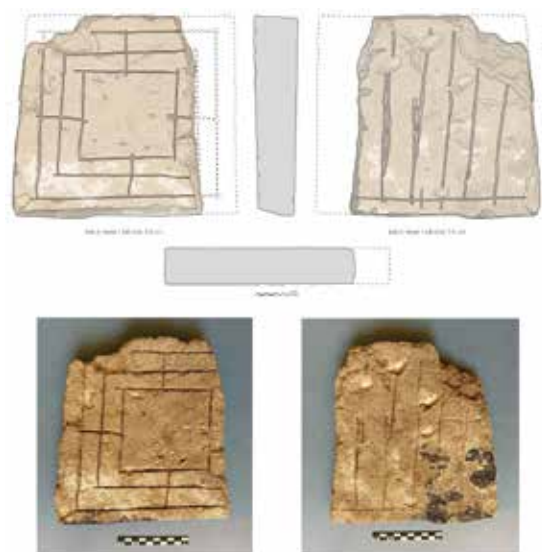

Fig.4- Dibuix i fotografia del tauler 2, trobat a l'àmbit 1 de l'edifici 2. A l'esquerra la cara anterior (A), i a la dreta la cara posterior (B).

Tauler 3.- D'aquesta peça només s'ha conservat una de les cantonades, d'un tauler que hauria tingut una forma quadrangular. La longitud màxima conservada és de 16,8, i l'amplada màxima d'11 cm. El gruix del tauler presenta una secció rectangular amb un gruix de 6,4 cm.

Les dos cares apareixen gravades. A una cara presenta un marro de 12, del que es conserva un dels quatre quadrats sencer i, a sota seu, part d'un altre. Les mides del quadrat sencer són 7,4 d'alçada per 8 cm d'ample. Aquestes mides ens apunten que aquest joc devia ser una mica més petit que el tauler número 1. La factura del joc és bastant matussera, realitzada amb incisions superficials, primes i quasi tremoloses, i es poden veure correccions en el traçat d'algunes línies. El joc s'ha gravat realitzant incisions al tauler de marès amb un punxó amb punta arrodonida, a jutjar per la secció que ha deixat una marca bisellada en forma de "V". El gruix d'aquestes incisions és d'entre 2 i 3 mm i són molt superficials ja que només s'endinsen 1,5 mm al marès. D'altra banda s'observen una sèrie d'incisions secundàries, possiblement realitzades amb posterioritat (figura 5).

A la cara posterior del tauler, cara B, trobem una sèrie de incisions que ens indiquen que hi va haver un altre joc. Aquesta cara del tauler es troba molt erosionada i només s'han conservat fragments de 3 línies verticals i altres 3 línies horitzontals mal conservades, el que dificulta la lectura de quin joc es tractaria. Sembla que el dibuix es va realitzar amb el mateix punxó utilitzat per fer el traçat a l'altra cara ja que les incisions tenen les mateixes mesures i han deixat la mateixa secció bisellada. En aquesta cara també es pot apreciar una incisió secundària (figura 5). Si la tercera línia vertical, la considerem en realitat una en diagonal, podria tractar-se d'un joc d'acorrallar la llebre, d'un model poc documentat (Westerveld, 2014).

A banda dels taulers, també s'han recuperat al jaciment tres elements vinculats amb el joc. Un dau realitzat sobre os d'animal, amb les superfícies molt ben acabades i polides. La figura no és perfectament quadrada, ja que té unes mides de 5,5 mm per 6 mm. Està trencat i li falta una de les cares, concretament la que tenia gravat el número 2.

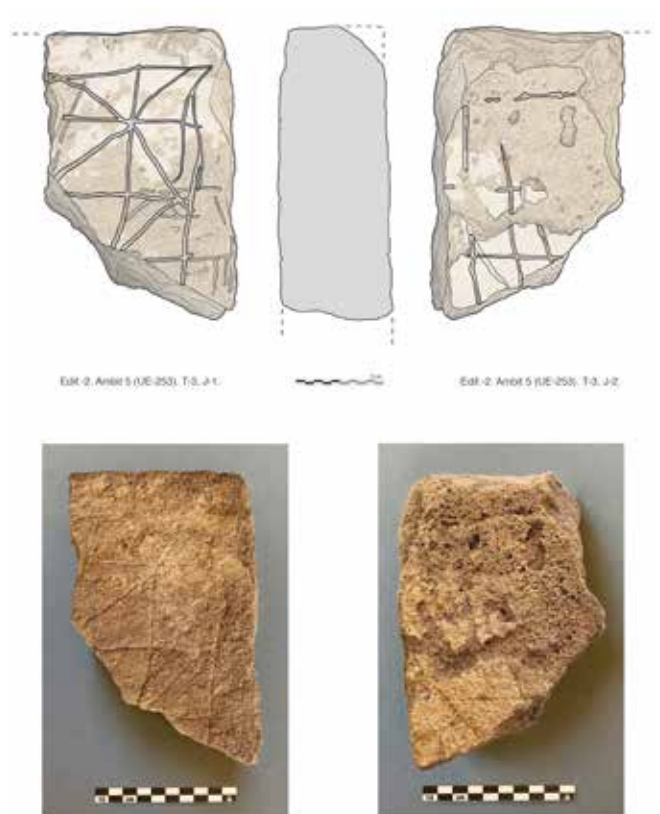
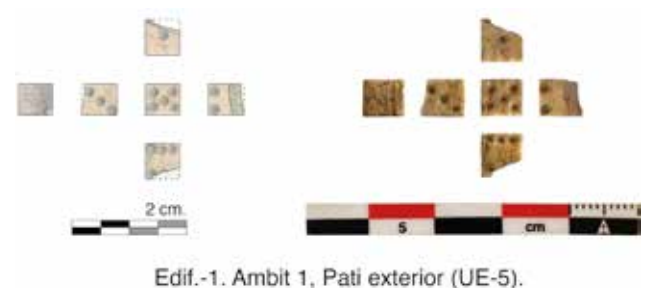

Fig.5- Dibuix i fotografia del fragment del tauler 3, trobat al retall UE 290 de l'àmbit 5 de l'edifici 2. A l'esquerra la cara anterior (A), i a la dreta la cara posterior (B).

Presenta la disposició reglada als daus occidentals medievals (1/6, 2/5, 3/4), a la que la suma dels punts oposats havia de ser igual a set (Alvaro et al., 2017). La puntuació es va realitzar fent servir un trepant amb una doble punta, creant una osca profunda amb anell enfonsat senzill, que seria el tipus 2 de daus identificats als tallers d'Ausa y Mendikute dels segles XIII-XIV (Alvaro et al., 2017). L'anell superior presenta un diàmetre més gran de 1,5 mm i l'inferior, més petit, de 0,5 mm. Aquestes dos osques que produeix el trepant aprofundeixen a la superfície del dau 0,25 mm (figura 6).

Edif.-1. Àmbit 1, Pati exterior (UE-5).

Fig.6- Dibuix i fotografia del dau provinent de la UE 5, a l'exterior de l'edifici 1.

També s'han trobat dos fitxes. La primera està realitzada en vidre i té un perfil aplanat i una forma arrodonida. El vidre es troba molt oxidat, així i tot, en algunes zones millor conservades s'aprecia un vidre semiopac amb tonalitats verdoses i marrons vermelloses. Un dels laterals de la fitxa està trencat, i les mesures són de 4,5 mm de gruix; 2,4 cm d'ample i 2,5 cm de longitud màxima conservada. Si afegíssim el fragment que falta, ens donaria una forma quadrangular arrodonida. A la secció s'aprecia com la peça es va realitzar doblegant l'extrem del vidre sobre si mateix, fusionant-lo per crear un perfil arrodonit (figura 7).

La segona fitxa es va realitzar retallant un fragment ceràmic. Es tracta d'un fragment de vora d'una olla. Aquesta peça té una pasta vermella de textura sorrenca amb un vidriat de color marró molt clivellat que cobreix la vora, l'interior i l'exterior del fragment. Per convertir-ho amb una fitxa es van fer una sèrie de retalls a les parets del fragment, conservant la vora com a una de les cares laterals. Se li van fer 7 petits retalls que donen a la fitxa una aparença octogonal arrodonida. Les mesures són 0,83 mm de gruix a la part on es conserva la vora de la peça ceràmica, i 0,76 mm a la part del cos de la paret ceràmica. El diàmetre és d'entre 1,50 x 1,55 cm (figura 7).

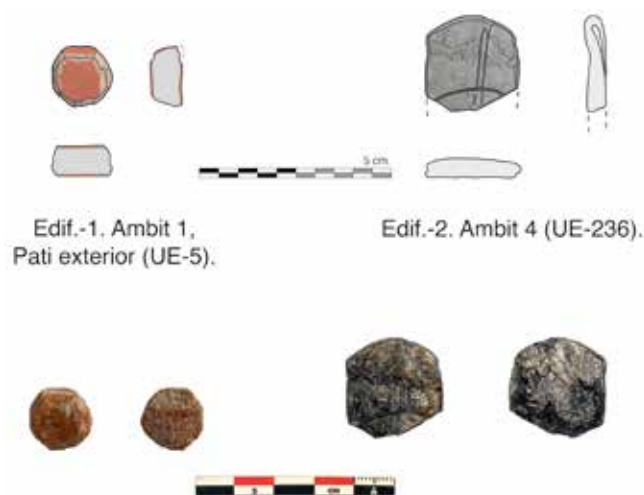

Fig. 7- Fitxes de joc. A l'esquerra fitxa realitzada amb un fragment de ceràmica retallat, a la dreta, fitxa en vidre.

Els taulers i els altres elements de joc en el seu context arqueològic

Els materials que es presenten en aquest estudi venen de contextos diferents dels dos edificis excavats de

can Celleràs. A l'edifici 2 es trobaren les restes dels taulers de joc i una fitxa. La part excavada de l'edifici 2 correspondria a les crugies nord-occidentals del mateix i a dos patis interiors. Per les restes documentades, podem dir que es tractava d'un edifici amb les façanes orientades quasi amb els punts cardinals, amb una lleugera desviació de 22° cap a l'oest, de l'eix nord-sud. La façana nord, i la seva cantonada amb la façana est, han desaparegut, pel que la crugia nord està bàsicament perduda, i de les estances del costat nord quasi no es conserven restes, documentant-se només algun petit tram de mur interior. La façana est és la que presenta una millor preservació, amb 10,30 m de mur, així com els àmbits associats a aquesta (àmbits 1 i 2), i comunicats amb aquests, dos grans espais oberts o patis interiors (àmbits 4 i 5), que formen el gruix de l'àrea excavada de l'edifici. A l'interior de l'edifici 2, s'han identificat un total de 7 àmbits. Un d'aquests, l'àmbit 1, és a on es trobaren dos de les peces en estudi, els taulers 1 i 2.

Presenta una superfície de 7,2 m². El mur que tancava aquest espai pel costat nord s'ha perdut. Presenta una porta, UE 359, oberta al mur oest, que comunica aquest espai amb l'àmbit 4, el pati "noble".

Fig. 8- Fotografia de detall dels blocs, els taulers i una moneda al costat sud de l'àmbit 1.

Les unitats estratigràfiques identificades en aquest espai no contenien gaire material arqueològic. El nivell d'abandó (UE 214), era una fina capa amb presència de cendres i micro-carbons, molt subtil. Al costat sud de l'àmbit, es trobaven alguns blocs de pedra i varies pedres de marès ben tallades, dos d'elles els taulers dels jocs (UE 215) (figura 8). Entre dos d'aquests blocs, a prop dels taulers, i damunt del paviment, es va localitzar una

moneda de Jaume I de la primera emissió per als regnes de València i Mallorca. Es tracta d'un òbol de billó del 1247/49, de 1,45 cm de diàmetre i 0,42 g de pes. A l'anvers presenta la llegenda IACOBUS REX i l'efígie coronada, i al revers la llegenda VALE-NCIE i un arbre amb branques altes al revers (figura 9) (Ripollès i Llorens, 1990; Crusafont, 2015). Aquesta moneda encaixa a la perfecció amb els contextos descrits del jaciment.

Fig.9- Detall de la moneda trobada a l'àmbit 1.

Per sota aquestes UEs, ja apareixia directament el paviment, construït amb argiles vermelloses depurades (UE 218), que en algunes zones es trobava rubefactat. A la cantonada nord de l'àmbit es va documentar una latrina (UE 222), que assenyala la funcionalitat original d'aquest espai. La latrina està comunicada per un canal que passa sota el mur, a un petit pou negre. Al costat oest de l'àmbit, es va documentar una porta, que la comunica amb l'àmbit 4, el pati interior i noble de l'edifici, al voltant del que es distribuïren les principals estances.

En definitiva, ens trobem al davant de la latrina de l'edifici, que amb l'arribada dels catalans es va buidar del seu aixovar ceràmic o de qualsevol altre material, i on hi van quedar una petita quantitat de pedres a un costat, entre les que es troben dos taulers amb diferents jocs. La disposició de les pedres, al voltant dels taulers de joc, i les seves dimensions i característiques, amb superfícies molt planes, ens fa pensar que podrien haver-se emprat com a seients pels jugadors, i per això, que es tractaria de l'indret a on es va jugar per darrera vegada.

El tercer fragment de tauler, el més petit (T-3), correspon a la cantonada d'una altra llosa de marès. Aquesta es va recuperar al pati sud de l'edifici, a l'àmbit 5. Es van poder excavar 51 m² d'aquest espai. Desconeixem el tancament pels seus costats de ponent i meridional,

donat que, al trobar-se a la zona del perfil del rebaix, no s'ha obert. El que sí es conservava és el mur que el delimita pel costat nord (UE 204), que presenta una porta (UE 358), de 0,90 m d'ample, que el comunica amb el pati nord o "noble". Pel costat est, trobem un mur (UE 206), que el separa de l'àmbit 2, amb el que es comunica amb una altra porta (UE 360), de 0,73 m d'ample, i de la que es conserven dos pedres de marès amb polleguera, que indiquen que la porta seria de dos fulles molt petites. A la zona central d'aquest pati, hi havia un gran retall (UE 290), de planta sub-circular, de 1,13 x 0,90 m, i de secció irregular, troncocònica o més recta segons la zona, amb una fondària de 0,45 m, i amplada màxima inferior de 1,90 m. Aquest forat, que s'hauria fet en origen per plantar un arbre, va ser totalment farcit pels conqueridors amb tot tipus de sediment i materials arqueològics i, especialment, pedra de dimensions petites i mitjanes (UE 253 i 257). Al poc de començar l'excavació d'aquest retall, es va trobar aquest petit fragment de tauler (figura 10).

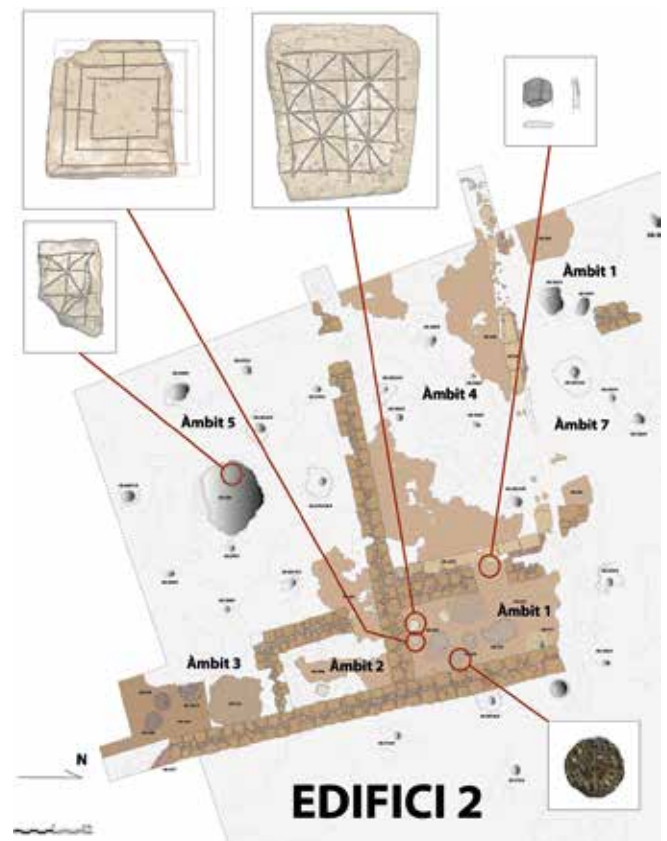

Fig.10- Detall de la situació dels taulers i la moneda dels àmbits 1 i 5 de l'edifici 2.

Pel que fa a les fitxes, una prové de molt a prop dels taulers, a la zona d'entrada de l'àmbit de la latrina, àm-

bit 4, UE 236. L'altra fitxa i el dau, provenen de la zona exterior de la porta d'entrada de l'edifici 1. Allí, es va documentar el nivell amb més material arqueològic del jaciment, la UE 5, que contenia gran quantitat de restes ceràmiques, tant almohades com catalanes.

Veiem doncs que tots els elements de joc apareixen en un context general molt net, amb algunes zones a on es concentren els materials, que podem relacionar amb el desmuntatge i espoli del jaciment per part dels militars o primers pobladors d'origen català, que van ser els que abandonarien els taulers, quan van donar per acabades les seves activitats a l'alqueria.

Dels jocs i com s'hi jugava

Si aquests taulers provenen d'un context del s. XIII, les primeres referències i descripcions clares que en tenim dels jocs que tenen gravats, són del mateix segle. Al *De Vetula*, un document en llatí, atribuït a Richard de Fournival (1200-1254), es fan càlculs de probabilitat en els tirs de tres daus, i es descriu breument jocs de nou o dotze fitxes, que podrien ser els jocs de marro (Bellhouse, 2000). Un altre és el document medieval anglès de l'abadia de Cerne, conservat a la llibreria del Trinity College de Cambridge (Westerveld, 2018: 273-274). Però la principal font històrica per conèixer com es jugava amb aquests taulers, és el llibre *Juegos diversos de Axedrez, dados, y tablas con sus explicaciones*, redactat per mandat d'Alfonso X el Savi, i acabat el 1283 a Sevilla. En aquesta obra, trobem un recull i explicació dels jocs de taula que en aquell moment es jugaven, amb especial atenció als escacs i on apareixen també el marro de nou i de dotze, que són els que tenim al jaciment. Donat que es tracta d'un document acabat l'any 1283, podem dir que la seva escriptura seria contemporània al darrer moment en que els taulers que aquí presentem, van ser utilitzats, i van quedar abandonats a les despulles de l'edifici, iniciant-se el seu enterrament i oblit fins a dia d'avui. La descripció que es fa dels jocs, per tant, n'hauria de ser un reflex fidedigne de com s'hi va jugar amb ells. El terme amb que es refereix en aquest llibre als jocs que es realitzaven amb aquests taulers és alquer, en aquest cas alquer de 9 i de 12 (pel nostre marro de 9 i de 12), un arabisme que provindria de la paraula "qirq" o "qirqa". Tot i que s'ha dit que podria no ser una paraula d'arrel àrab, que aquests haurien compartit amb algun altre poble, potser també amb el joc, i que es referiria a qualsevol tauler de jocs

marcat amb línies (Murray, 1978: 37-38), la paraula alquer es feia servir a l'al-Àndalus també amb un altre sentit, ja que se'n referia a la taula amb ranures dels molins d'oli d'oliva, que s'utilitzaven a la premsa i recollida del líquid. La RAE proposa que aquesta paraula provindria del llatí vulgar *carricare* (carregar), ja que en aquest moment del procés de premsa, es carreguen de nou els cabassos per a una segona premsada. Altres investigadors, seguint a Zamboni, proposen la paraula llatina *calcul(us)* com l'origen del terme alquer (van der Stoep, 1984). L'etimologia de la paraula alquer segueix en suspens, però en relació als jocs, en el món àrab es referiria, en general, als taulers gravats. El terme català marro, molt similar al *merelles* francès, i al *morris* anglès, suggereixen una arrel llatina comuna, que s'ha proposat sigui *marrus*, com a "pedra, fitxa" (van der Stoep, 2015).

Sigui com sigui, i seguint el llibre esmentat, el gravat que presenta els quatre quadres junts, amb diagonals que uneixen les interseccions, representat al tauler 1 i a la cara A del tauler-3, és un diagrama versàtil, que es podia emprar per jugar a dos jocs diferents, el **marro de dotze** (alquer de dotze), i **acorrallar la llebre**. Acorrallar la llebre estaria també representat al gravat de la cara B del tauler 3. La descripció que se'n fa dels jocs és la següent:

Del marro de dotze, que és el joc més gran d'aquest tipus, amb un tauler de 25 interseccions, i al que s'utilitzen més peces, diu que els daus es farien servir només a l'inici, per tal de decidir qui juga primer, i la seva descripció és: "A la taula d'alquer hi ha d'haver vint-i-cinc llocs on es puguin posar les peces i les peces han de ser vint-i-quatre. I van posar dotze d'un color a un costat i els altres dotze a l'altre en formació de tropa. I queda un lloc buit al centre on es pot fer el moviment. I el que juga primer té un inconvenient perquè ha de jugar per força en aquell espai buit. I l'altre jugador posa la seva peça a l'espai on ha quedat buida la primera i treu la que s'ha mogut primer, saltant per damunt seu, d'una casella a una altra a mesura que van les línies rectes de l'alquer, i si ell pot saltar més peces d'aquesta manera, ell les retirarà totes, i l'altre jugador farà el mateix. I el que toca primer sempre es mou primer preparant-se per treure alguna peça de l'altra part. I l'altre jugador es cuida molt d'atacar aquell lloc, perquè entenen el moviment que vol fer l'oponent, cuida millor la seva peça allà i li fa el mateix que l'altre

pensa fer-li, i per això el que juga primer està en desavantatge. I el que cuida pitjor les seves peces i les perd més ràpidament, és vençut. I si ambdós jugadors saben jugar-hi, sovint hi pot haver empat” (traducció del foli 91R del llibre del jocs).

El segon joc descrit al llibre per a aquest tauler és el d'acorrallar la llebre, un joc de persecució que no té res a veure amb l'anterior. La descripció al llibre és: *“Aquest és un altre joc que també es juga al tauler de l'alquerc de dotze i en diuen el joc d'acorrallar la llebre i es juga així: agafen una peça i la posen al centre del tauler i en posen dotze de l'altre color, en una formació de tropes sota ell, o onze o deu segons acordin la seva aposta entre ells, els que hi jugaran. I juguen d'aquesta manera: s'ha de moure primer aquella fitxa (la llebre), i els altres, quants vulguin que siguin, després darrere d'ell. I aquesta única peça està fora de perill d'ésser capturada perquè no han de treure-la, sinó que l'han d'atrapar en un espai perquè no n'hi hagi cap altre lloc on anar. I capturarà tants dels altres com pugui, saltant per sobre d'ells, com dèiem, d'una línia a l'altra directament. I un cop aquella peça hagi tret una de les altres no el podran atrapar. Però si fossin dotze fitxes, traient-ne una, onze queden, i el podran portar allà on vulguin. Això mateix faran amb deu si ho saben jugar bé. Però si dels deu se'n treu un, els nou que queden mai el podran atrapar de cap manera, i per tant perden la partida*” (traducció del foli 91v del Llibre). (Figura 11).

Fig.11- Dibuix del joc marro de 12, segons la reproducció del llibre *Juegos diversos de Axedrez, dados, y tablas con sus explicaciones*, conservat a la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial,

<https://rbdigital.realbiblioteca.es/s/rbme/item/13125>

El tauler, presenta gravats per les dues cares. Per un costat, presenta un joc de **marro de nou o molí**. Amb aquest tauler es jugava a dos jocs diferents, segons si s'empraven daus o no. La descripció al llibre dels jocs és la següent: *“Això és alquerc de nou que es juga amb daus i es juga així: “Hi ha un altre joc d'alquerc que es juga amb divuit peces, nou d'un color i nou d'un altre. I es juga amb daus i sense ells com els escacs. I té part de taules perquè les línies on col·loquen les peces s'assemblen a les seves perquè hi té sis i cinc i quatre i tres i dos i una igual que a la pissarra però es diferencien en la seva disposició, en les fitxes, i en l'objectiu. En la disposició es diferencien per les marques on juguen les peces de les taules, que es fan al voltant del tauler contra aquelles coses o en les que estan tallades com la meitat d'una roda de carro. En el tauler tot són marques, tant a l'interior com al voltant. I les peces són diferents perquè els taulers són rodons i plans com una roda o un quadrat. Els altres són rodons i llargs com peons d'escacs i aquests pertanyen a l'alquerc. A la jugada són diferents per aquest motiu: el que té la mà tira els daus primer, si els punts d'ells han de dir 6-5-4, 3-3-6, 5-2-2 o 1-1-4, per a qualsevol d'aquestes tirades que tira, en posarà tres fitxes seguides i retirarà cada cop una de les fitxes de l'altre jugador. I si roda per que fa dos molins en traurà dos fitxes, i aquest molí els ha de posar així en fila com hem dit i tantes vegades com fa un molí tantes fitxes traurà. I el mateix (fol. 92v) farà l'altre jugador cada vegada que els posi en fila. I d'aquesta manera el joc de l'alquerc és diferent del de les taules”* (figura 12). El segon joc és: *“Sobre com es juga al marro de nou sense daus. Aquest marro de nou es juga d'una altra manera, sense daus per habilitat. Els jugadors prenen totes les seves peces a les mans i fan roda per determinar qui juga primer. I el que ha de jugar primer té un avantatge perquè a l'hora de col·locar les peces sempre ocupa el primer espai que li agrada, més ràpid per fer un molí com dèiem i agafar una peça al seu oponent cada vegada o preparar com atrapar-lo perquè no té on anar amb cap de les seves peces. I si potser el primer jugador s'equivoca en col·locar bé les seves peces, és derrotat perquè a l'altre jugador li queda una peça i la posa allà on pugui aturar a l'altre i alinea les seves peces tal com hem dit i així guanya la partida”*. (traducció del foli 92r i 92v del Llibre)

Es descriuen, doncs, dos tipus de jocs per a aquest tauler. Un jugat amb daus, en que s'han d'anar formant línies de tres evitant que l'altre jugador les faci, i un altre jugat sense daus, per habilitat.

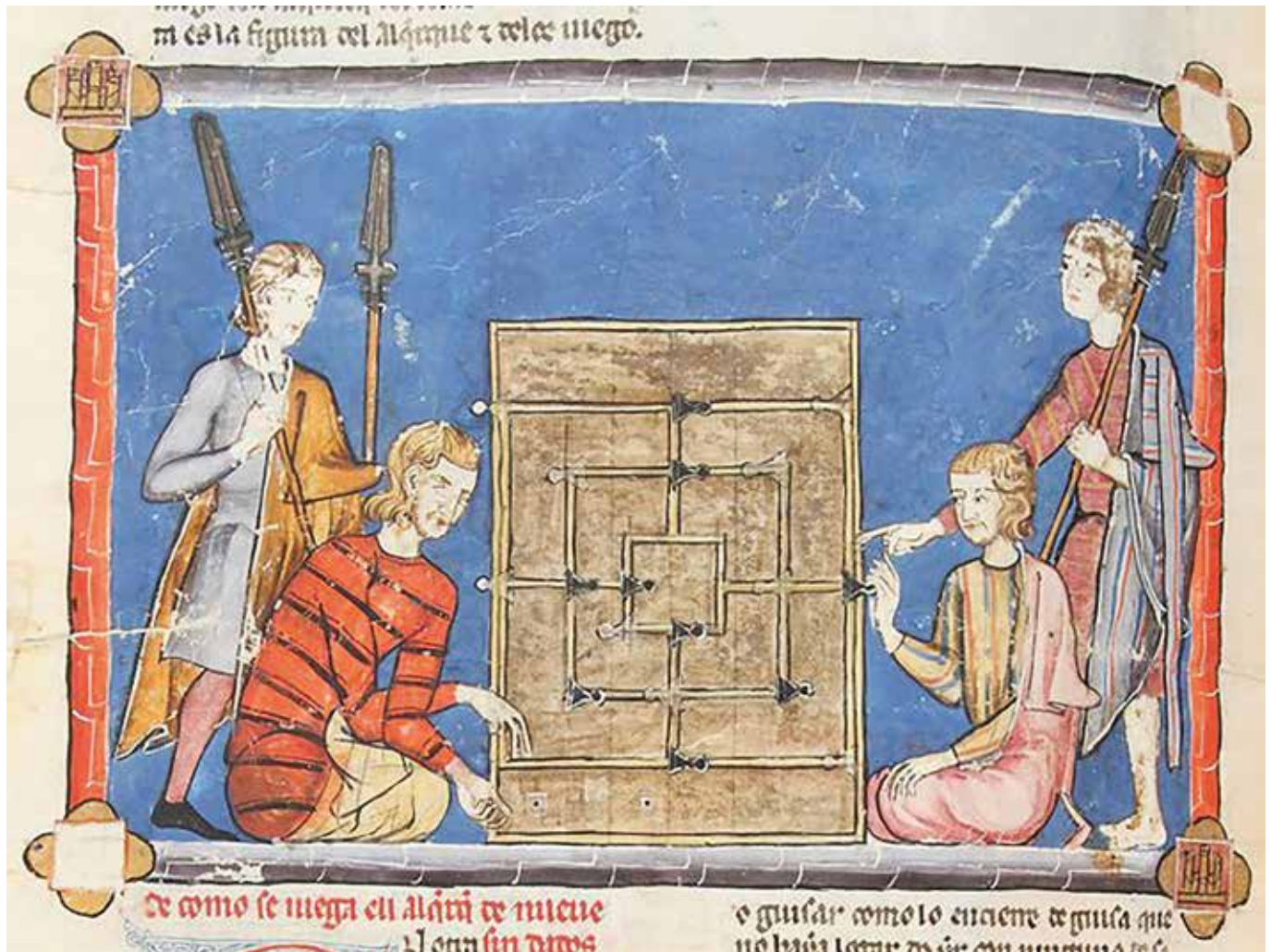

Fig.12- Dibuix del joc marro de 9 o molí, segons la reproducció del llibre *Juegos diversos de Axedrez, dados, y tablas con sus explicaciones*, conservat a la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial,

<https://rbdigital.realbiblioteca.es/s/rbme/item/13125>.

Els gravats de la cara B del tauler 2, presenten una altra problemàtica. En primer lloc, no es coneix cap joc a època medieval que tingués com a tauler cinc o sis línies paral·leles. L'únic joc que es podria haver jugat en aquest tauler seria el conegut al món científic com a "cinc línies", però del que es desconeix el nom real. Es tractava d'un tauler amb només cinc línies, com es recull a l'obra *Onomasticon* (IX 97), de Pollux, basada en l'obra perduda de Suetoni sobre els jocs dels grecs. La millor descripció feta fins ara, es la de (Schädler, 2009: 1000), que recull la poca informació que els texts i l'arqueologia ens aporten. Algunes de les regles serien que es tracta d'un joc per a dos jugadors, amb un tauler amb cinc línies paral·leles marcades. La línia central tindria un paper destacat i s'anomenava "línia sagrada". Els jugadors seuen amb les línies horizon-

tals davant ells. Cada jugador tenia cinc fitxes. Al principi del joc situen les fitxes als extrems de les línies, amb l'objectiu de moure-les al costat oposat o damunt de la línia sagrada. Es juga a torns i amb daus.

El gran problema, en aquest cas, és que no n'hi ha cap exemplar d'aquest joc que ens ajudi a seguir un fil històric que des de l'antiga Grècia arribi a les Pitiüses de l'edat Mitjana, un autèntic forat negre. Per aquesta raó, i si la documentació de taulers amb cinc línies no canvia radicalment en el futur, sembla més raonable pensar en una altra possibilitat. Podria també considerar-se com un fragment d'un joc al que li manquessin més línies, tipus el joc de tabula, com els documentats al castell Vell (Alcoutium, Portugal) (Bonilla, 2022), però això implicaria que tindriem només una petita part del tauler, que s'hauria fragmentat, i reutilitzat per

a un altre joc. Per últim, potser es tracta en realitat d'un àbac, o tauler emprat per fer comptes, que s'hauria improvisat en aquesta cara de la pedra, com també s'han trobat al jaciment de Siyâsa (Murcia) (Salmerón, 2011: 37).

Mencionar també que el gravat de la cara B del tauler 3, que podria representar un joc diferent al que tindria a la cara anterior. Es podria tractar d'un disseny poc documentat, d'acorrallar la llebre, que presenta dos diagonals de costat a costat del quadrat gran, en comptes de les tres del marro de 12, i del que es coneixen només dos altres representacions segures, una a Siyâsa, i l'altre a Tenerife (Westerveld, 2014).

El marro de 9 i de 12, context cultural

L'origen del jocs que presentem, està lluny d'estar ben definit. La bibliografia sobre aquest tema, o la publicació de nous exemplars repeteix sense complexos una i altra vegada dades que, per poc que s'intentin contrastar, no tenen cap fonament científic. Els jocs representats als taulers, si bé tenen una llarga història i distribució geogràfica, no és la que se'ls hi atorga en general. Molts especialistes acceptaren un origen egipci, després d'una errònia interpretació d'uns gravats realitzats al damunt d'unes lloses del sostre del temple de Sethi a Gournà, acabat al S. XIV a.n.e., recollida a l'obra de Murray (1952: 18 i 19). Posteriorment s'han identificat aquests gravats com a coptes, el que no ajuda gaire a la seva datació real, a excepció de que ja es desvinculen de la cultura egípcia antiga. Només tenint en compte que no n'hi ha cap altre context egipci a on s'hagin constatat l'existència d'aquests jocs, quant sí que se'n coneixen força, d'altres, representats a pintures murals o pels seus taulers, especialment el *senet*, ja hi ha argument suficient per descartar aquesta interpretació.

Pel que fa al marro de dotze, no es va jugar mai en àmbit egipci ni grec, ni tampoc en àmbit romà. Els jocs romans ens són ben coneguts per la literatura, i no n'hi havia cap que s'hi semblés al marro de dotze, pel que no és un joc que hauríem de vincular a aquest període. Les representacions d'aquest joc en "contextos" romans són més que discutibles, donat que moltes vegades apareixen a zones que eren accessibles molts segles després del seu abandó, o els materials en que apareixen gravats, són reutilitzats a èpoques posteriors, per no dir

que, sovint, es tracta de troballes descontextualitzades, pel que la seva atribució a aquest període és generalment especulativa, i com Westerveld, que ha dedicat tres volums a l'estudi d'aquest joc (2015 i 2018), creiem que aquest joc no pertany a aquest àmbit cultural. Les dades més objectives per a la seva datació són, per un costat, la seva aparició als documents del s. XIII ja esmentats. Les més antigues serien les referències de mitjans del s. XIII del text anglès i francès, i ja del 1283 al text sevillà. Pel que fa a contextos arqueològics, a excepció del conjunt que aquí es presenta, hi ha un únic context fiable, de la segona meitat del s. XIII, al conjunt del poblat andalusí de Siyâsa (Cieza, Murcia). En aquell jaciment, s'han localitzat 3 taulers, dos del marro de 12 i un altre considerat d'acorrallar la llebre; un gravat sobre un paviment, i altres dos gravats a peces d'arcs desmuntats pels repobladors cristians (Salmerón, 2011; Westerveld, 2014 i 2015). Tot i que un va ser trobat en superfície, i un altre a un dels habitatges excavats a l'any 1980, els materials emprats per a gravar els jocs i les circumstàncies històriques de l'assentament indiquen la seva realització en el moment de la repoblació. A partir d'aquí, la documentació es fa eminentment a contextos cristians d'època medieval, especialment a la Península Ibèrica, però de nou estem al davant de gravats en zones que van ser freqüentades al llarg de molts segles, que es podrien haver realitzat en qualsevol moment i per això amb una cronologia molt equívoca. Sigui com sigui, probablement l'ús, al llibre d'Alfonso X, de la paraula que feien servir els àrabs per jocs marcats amb línies en general, *alquerc*, podria estar al darrera de la confusió que ha existit fins ara en l'origen d'aquest joc, ja que tradicionalment s'ha atribuït la seva arribada a la Península i a Europa amb els conqueridors musulmans (deixant de banda la seva suposada arrel romana). A dia d'avui, els únics contextos arqueològics que en tenim, el de Siyâsa i el de es Monestir, són pràcticament calcats. Es tracta de dos indrets d'arrel andalusina, però que els contingents cristians, a la segona meitat del segle XIII, han desmantellat i habitat per un curt període de temps, i a on haurien utilitzat diferents suports per gravar els jocs i passar el temps amb aquest entreteniment. Un altre tret que comparteixen els dos jaciments és la presència de repobladors o contingents d'origen català, com demostra la ceràmica de cuina trobada (Navarro i

Jiménez, 2007:118 i 297, figura 50). D'això se'n deriva que, ara per ara, sembla que es tractaria d'un joc de creació recent, potser entre els segles XII i XIII, i que era molt popular entre la soldadesca o primers pobladors cristians, en aquest cas de l'àrea catalana. La seva descripció al document anglès, en parlaria d'una ràpida difusió del joc. La presència majoritària del joc a contexts del nord de la Península Ibèrica i Itàlia, i la seva vinculació a contexts cristians i/o eclesiàstics, han portat a Westerveld a considerar-lo un joc d'invenió o relacionat a les activitats de l'església cristiana (2018: 447). Si bé aquest extrem ens sembla encara lluny de resoldre's, sí que la seva extensió per la soldadesca cristiana a partir del s. XIII, sembla un fet, que tot just comença a contrastar-se arqueològicament.

Un cas similar, és el de l'altre joc, el marro de 9 o molí. Considerat també un joc d'arrels antigues, no hem trobat gravats en contexts fiables que justifiquin la cronologia que se li atorga. Igualment, no apareix entre els jocs descrits pels grecs o romans que se'n ocuparen. La seva absència a contexts romans fiables, dels qui es repeteix a la bibliografia recurrentment que el coneixien, és absolut. Per això, creiem que s'hauria de descartar definitivament aquesta idea. La seva documentació a contexts andalusins de la Península Ibèrica, al contrari del que hem vist pel marro de 12, està més que contrastada. Potser els exemplars més antics de la Península (S. VIII-IX), els trobem al proper jaciment del Tossal de la Vila (Castelló) (Negre et al., 2020: 212-213). Un altre conjunt molt homogeni prové dels nivells andalusins del teatre romà de Caesaraugusta, on s'han trobat plaques ceràmiques amb aquest joc incís (s'ha de remarcar que no apareix el marro de 12 en cap dels dos jaciments) (Mendívil, 2016), i es pot dir que devia ser un joc força popular en aquest àmbit cultural. Tot i això, també el trobem al jaciment de Siyâsa, en el mateix context dels ja mencionats de marro de 12 (Navarro i Jiménez, 2007: 118 i fig. 58).

En qualsevol cas, creiem que podria tractar-se d'un joc introduït a la Península Ibèrica pels musulmans, i que tindria una difusió ràpida pel continent, tot i que cal aprofundir amb la documentació i bona datació de nous exemplars, que ens donin una imatge més fidedigna de la seva dispersió per la península entre els segles VIII i X, de la que se'n derivi la seva primerenca contextualització cultural.

CONCLUSIONS

El jaciment medieval de can Celleràs adquireix una dimensió singular amb l'empremta deixada pels repobladors catalans. Les runes almohades se'ns mostren prenyades per aquesta llavor mestralera, d'entre les que aquí en destaquem la troballa de tres taulers de jocs. Aquests apareixen gravats a lloses de marès que s'han de relacionar amb el desmuntatge dels edificis andalusins, dels que formarien part en forma de brancals d'algunes portes, o de les finestres.

Els jocs de marro (*alquerc*), documentats a can Celleràs, il·lustren a la perfecció quins eren els jocs de taula més populars al segle XIII. Aquest hàbit lúdic vindria afavorit per la simplicitat, tant pel que fa a les normes dels jocs com pel que fa a l'equipament necessari.

Els taulers, provenen d'un horitzó fronterer, que ens situa de ple, en l'origen i controvèrsia que encara existeix per un d'aquests, el marro de 12, pel que el conjunt de can Celleràs, pren una especial rellevància envers a l'origen d'aquest joc, junt amb el del poblat de Siyâsa, donada la manca d'altres marcadors cronològics fiables. Es pot convertir aquest joc en una senya identitària de la soldadesca cristiana? Sembla d'hora, però, potser amb el temps, el marro de 12 esdevingui un testimoni inesperat d'un temps de confrontació, i de les hores d'esbarjo dels militars i dels nous pobladors arribats, en aquest cas, de terres catalanes.

BIBLIOGRAFIA

- ALVARO, K.; TRAVÉ, E. i LÓPEZ, M. D. (2017): "Los dados de Ausa y Mendikute (S. XIII-XIV): La elaboración de objetos lúdicos en hueso en algunas fortificaciones medievales del territorio guipuzcuano", a *Munibe, Antropología – Arkeologia* n° 68, pp. 273-288.
- AZUAR, R. (1989): *Denia islàmica. Arqueología y poblamiento*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Diputación provincial de Alicante. Alacant.
- AZUAR, R.; MARTÍ, J. I PASCUAL, J. (1999): "El castell d'Ambra (Pego). De las producciones andalusíes a las cerámicas de la conquista feudal (siglo XIII)", a *Arqueología y territorio medieval* n° 6, pp 279-302.
- BAZZANA, A. (1984): "El yacimiento medieval de Santa Fé de Oliva (Valencia)", a *Estudio de su cerámica, Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18: 255-339.
- BELLHOUSE, D. (2000): "De vetula: a medieval manuscript containing probability calculations", a *International Statistical Review* n° 68, 2, pp. 123-136.

- BONILLA MARTOS, A. L. (2022): "Juegos y juguetes en la sociedad musulmana medieval de la Península Ibérica. ¿Cuestión de género o de estatus social?, a Revista portuguesa de pedagogía año 56, pp. 1-16.
- CAMACHO CRUZ, C. i VALERA PÉREZ, R. (2019): "Espacios domésticos en los arrabales occidentales de Qurtuba: tipos de viviendas, análisis y reconstrucción", a *Antiquitas*, nº 31. pp. 59-92.
- CRUSAFONT I SABATER, M. de (2015): Historia de la moneda de la corona catalano-aragonesa medieval (excepte els comptats catalans (1067/1162-1516). Societat catalana d'estudis numismàtics (IEC), Barcelona.
- ESCANDELL, M. J. i MARLASCA, R. (2016, inèdit 1): Informe preliminar del seguiment arqueològic a la finca de can Celleràs (venda des Monestir, la Mola, Formentera).
- ESCANDELL, M. J. i MARLASCA, R. (2017, inèdit 2): Informe preliminar del seguiment arqueològic a les ampliacions realitzades als sondejors a la finca de can Celleràs (venda des Monestir, la Mola, Formentera).
- GUAL CERDÓ, J. M.; PLANTALAMOR MASSANET, L. i GORNÉS HACHERO, S. (2003): "El gravat del monument de Toraixa (Es Castell, Menorca)", a *Actes del I Congrés Internacional de gravats rupestres i murals, homenatge a Lluís Díez-Coronel, (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)* coord. per Joan Ramon González Pérez, pp. 435-440.
- MARLASCA, R.; LÓPEZ GARÍ, J.M. i ESCANDELL, M. J. (2018): "L'alqueria islàmica de cas Celleràs (Es Monestir, La Mola, Formentera). Les dades d'una actuació preventiva", a *Actes de les VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 30 de setembre i 1 i 2 d'octubre de 2016)*, pp. 275- 284.
- MENDÍVIL UCEDA, A. (2016): "Los alquerques andalusíes de la excavación del teatro romano de Caesar Augusta (Zaragoza, España)", a *Saldvie nº 16*, pp.159-169.
- MURRAY, H. J. R. (1951): A hystory of Board-Games other than chess, New York.
- NAVARRO, J. i JIMÉNEZ, P. (2007): Siyâsa: estudio arqueológico del despoblado andalusí (ss. XI-XIII). Escuela de estudios árabes de Granada (CSIC).
- NEGRE, J.; PÉREZ-POLO, M.; FALOMIR, F.; AGUILLELLA, G.; MEDINA, P. i BLASCO, M. (2020): "Una lectura contextual del recinto emiral del Tossal de la Vila (Castelló). Algunas reflexiones sobre el origen, morfología y funciones de los asentamientos en altura en el extremo septentrional del Sarq Al-Andalus", a Doménech, C. i Gutierrez, S. ed. *El sitio de las cosas. La alta edad media en contexto*, pp. 195- 217.
- RIPOLLÈS, P. P i LLORENS, M. M. (1990); "El tesoro de la Reina Mora: monedas de Jaume I", a *Acta numismatica* 20, SCEN (IEC), pp. 125-140.
- SALMERÓN JUAN, J. (2011): "El origen de los juegos en Cieza desde la Prehistoria hasta el siglo XIII", a *Andelma nº 20*, pp. 32-37.
- SCHÄDLER, U. (2009): PENTE GRAMMAI. The ancient greek board game Five Lines", a (Nuno Silva ed.), *Board Games Studies Colloquium XI Proceedings*, pp. 1000-1023.
- van der STOEP, A. (1984): A history of draughts, Rockanje.
- van der STOEP, A. (2015): "The origin of morris and draughts by etymology", a *Board Games studies, journal Online*, issue 9, pp. 9-15.
- TORRES PETERS, F. X. (2005): "Nous documents envers l'antic monestir de Santa Maria de la Mola i la història medieval de Formentera", a *Eivissa* 42-43, pp. 30-41.
- TORRES PETERS, F. X. (2014): "El monestir de Santa Maria de la Mola, Formentera", a *Jornades d'Estudis Locals Joan Mari Cardona (12-16 de març de 2012)*, pp. 7-21.
- WESTERVELD, G. (2014): "Los diferentes tableros del juego de alquerque de doce hallados en Siyâsa (Cieza)", a *Actas II jornadas de investigación y divulgación sobre Abarán y el Valle de Ricote (20/27 abril 2012)*, pp. 127-141.
- WESTERVELD, G. (2015): The history of Alquerque-12. Texts of the game. Volume I i II. Murcia.
- WESTERVELD, G. (2018): The history of Alquerque-12. Texts of the game. Volume III. Murcia.

FITES DELS DOMINIS SENYORIALS A EIVISSA

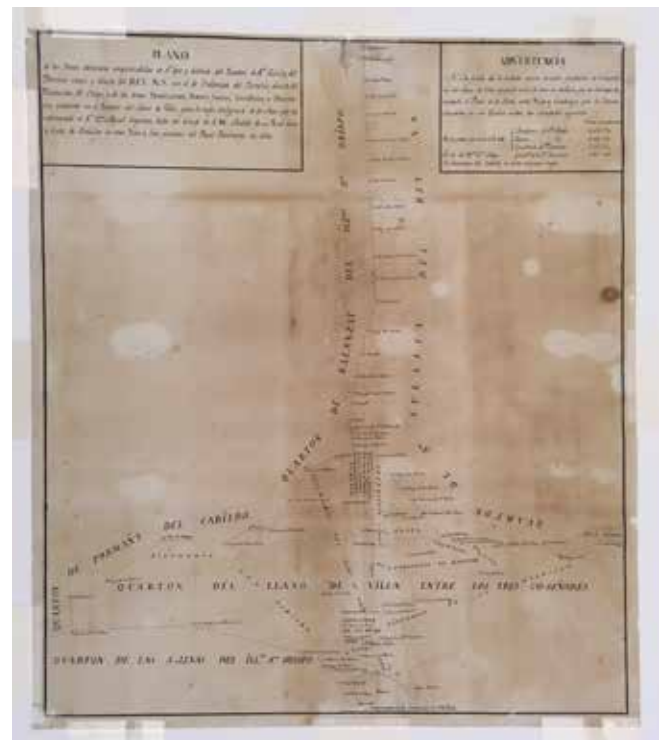
Francesc X. Torres Peters,

Canonge Arxiver

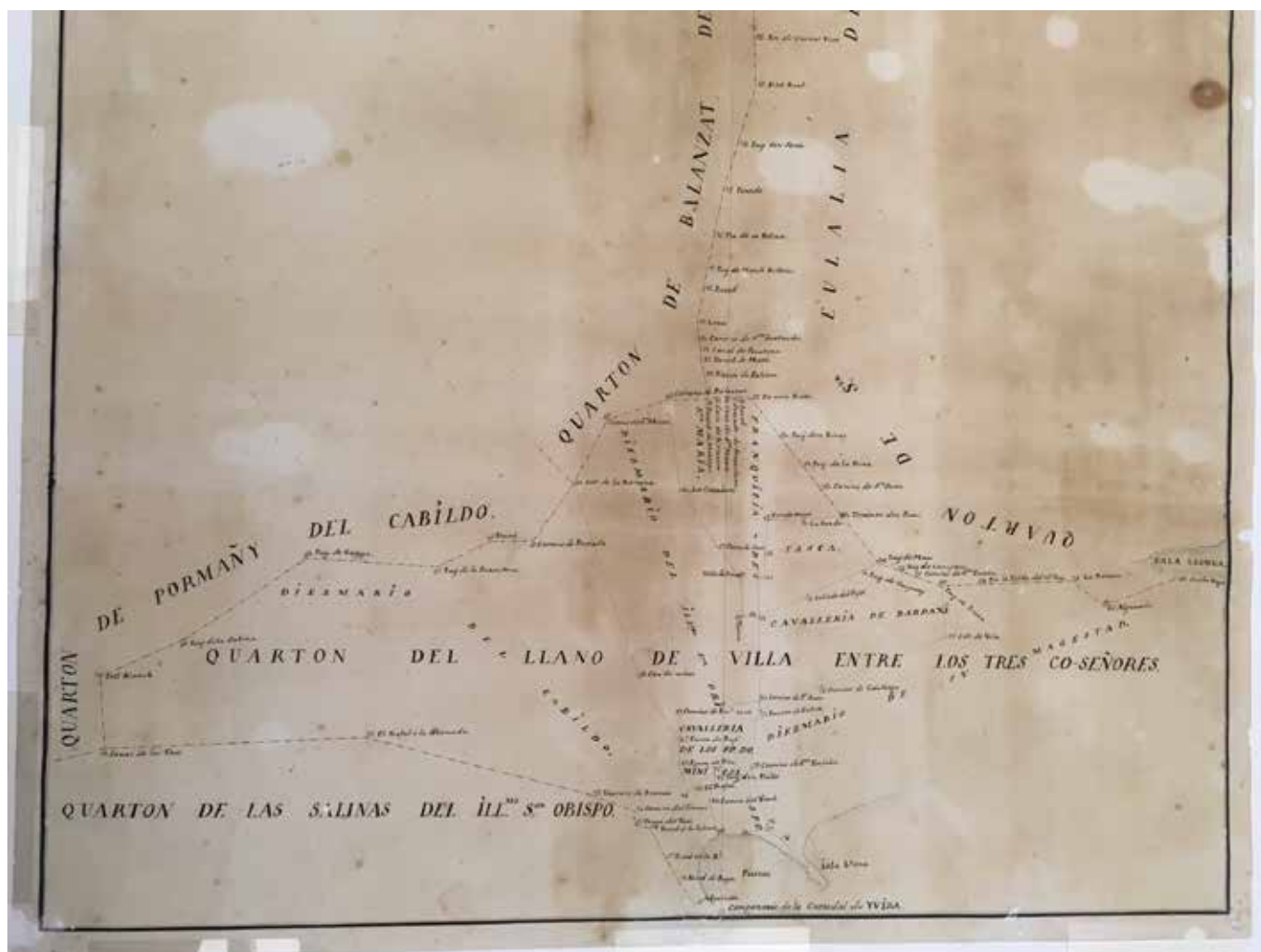
Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa

A l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa [AHPE] es custodien molts documents imprescindibles per a la reconstrucció d'una part important de la nostra història, tant medieval com moderna. Alguns d'ells encara no han estat prou estudiats ni divulgats. És el cas dels que motiven la redacció del present article. En ells es consigna amb exactitud, l'any 1791, la divisió territorial de l'illa d'Eivissa fixada cinc segles abans pels conqueridors, Guillem de Montgrí, Nunó Sanç i Pere de Portugal. Mn. Joan Marí Cardona ja treballà profusament aquesta temàtica damunt el terreny, seguint els textos medievals. Aprofità també la imprescindible llum de la fitació que ens ocupa i de la reial capbreuació realitzades per Miquel Gaietà Soler a darrers del segle XVIII.¹ Aquell capbreu, com no pot ser d'altra manera, concorda perfectament amb el contingut d'uns papers que ens permeten ara afegir noves dades, àdhuc visualitzar-les, en anar acompanyades d'un bell plànol inèdit contemporani seu:²

“Plano de las líneas divisorias comprendidas en el apeo y deslinde del Quartón de Santa Eulalia, del Dominio mayor y directo del REY Nuestro Señor, con el de Balanzat, del Dominio directo del Ylustrísimo Señor Obispo, y de las demás Dominicaturas, Terrenos francos, Cavallerías, y Diezmarios, existentes en el Quartón del Llano de Villa; para la mejor inteligencia de los Autos que ha substanciado el Señor Don Miguel Cayetano Soler, del Consejo de Su Magestad, Alcalde de su Real Casa y Corte; de Comición en estas Yslas, y Jues privativo del Real Patrimonio en ellas.”

- 1 MARÍ CARDONA, J. La Conquesta Catalana de 1235. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1976. "Cavalleria de Labritja: 1ª part: Labritja", a Eivissa, 1992, Núm. 21. "Cavalleria de Labritja: 2ª part: Albarqueta", a Eivissa, 1992, Núm. 22. "Cavalleria de Peralta", a Eivissa, Núm. 23. "Cavalleria de Labritja", a Eivissa, 1993, Núm. 24. "En cerca de les fites dels quartons posades per Miquel Caietà Soler, fa dos-cents anys (II)", a Eivissa, 1998, Núm. 32.
- 2 AHPE 2.023,14. Dos plec de 14 folis cadascun, 11 d'escrits, dues còpies gairebé idèntiques: una pertanyent a l'Arxiu de la Mitra i altra a l'Arxiu Capitular. Plànol de 72,5 x 63,5 cm. Aquest presentava diversos problemes de conservació (taques, àcids i fractures), els quals foren subsanats amb una intervenció de la restauradora Nina Ferrer Juan, l'any 2021.

L'Il·lustrat mallorquí Miquel Gaietà Soler i Rabassa (1746-1809)³ havia arribat a Eivissa en 1784 com a Assessor de la Cúria de Governació. Decididament implicat en un Pla de Millores que pretenia treure el màxim profit dels recursos de les nostres illes, amb el temps engegà un *Expediente Instructivo de Mojonación* amb la conformitat i col·laboració del bisbe Eustaquio de Azara i dels canonges. Però vet aquí que el Procurador Fiscal Reial, aprofitant l'avençesa, intentava aleshores imposar damunt els dominis dels senyors eclesiàstics càrregues de les quals n'eren exempts, ja fos en virtut de la primera donació reial, ja fos perquè amb el decurs dels segles havien prescrit; això és a saber: el pagament dels cavalls armats, regalies, etc. Tant el bisbe, d'una banda, com el Capítol de la Catedral, d'altra, nomenaren procurador seu Josep Gener, per tal de defensar llurs respectius drets histò-

rics. Gener protestà amb sengles memorials a Miquel Gaietà Soler, tot demanant poder retre l'acostumat homenatge de vassallatge al rei, segons els Usatges de Barcelona. Finalment, el dia 26 de juliol pogué efectuar aquell reconeixement del feu dels canonges a sa magestat, davant el notari Josep Sala Benet; i semblantment el dia 29 del dit mes dels feus del bisbe.

L'any següent, el canonge Bartomeu Ribes, apoderat del prelat, adreçava a Miquel Gaietà Soler una carta exposant que hi havia als seus dominis dels quartons de Balansat i les Salines territoris "incultos y abandonados". Assenyaladament al primer es trobaven "considerables despoblados". Demanava, per això, se li concedís l'ajuda de l'enginyer Pedro Grollierz⁴ i de l'agrimensor mallorquí Sebastià Nadal, per tal d'alçar

3 Veu "Soler i Rabassa, Miquel Gaietà", a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, Vol. 12, p 169.

4 Per a més informació sobre aquest enginyer v. Grollierz de Servien, Pedro, a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, Vol. 7, p 47-48.

un plànol i poder assenyalar les divisions d'heretats damunt el terreny, de manera que es poguessen establir a “labradores y jornaleros desacomodados”. Molt probablement Groillierz i Nadal eren els responsables del plànol general que presentam i reproduïm, més amunt citat. Constatava així mateix el canonge que ja s’havien repartit diversos “solares en los pueblos demarcados” amb l’ajut del Fons de Millores. És evident que tengué resposta favorable del comissionat reial, perquè s’anaren verificant en anys posteriors nous establiments sota domini eclesiàstic. Entre molts altres documents, ens ha arribat un fragment, l’inici de la “Relación de las Heredades que en los Bosques y tierras incultas de los quartones de Balanzad y Salinas... mandó demarcar el Ilustrísimo Señor Don Eustaquio de Azara”. En ell es fa inventari dels terrenys, per parròquies, donant raó de la seua superfície en quarterades.

Tornem al plec que acompanya el nostre plànol. Comença d’aquesta guisa:

“Mojonamiento de la Línea Divisoria del Quartón de Santa Eulalia con el de Balanzad y Llano de Villa; y de la de éste con los de Balanzad y Salinas, como asimismo de la Cavallería de la Casa de Bardaxí, y Padres Dominicos, Franquicia y tasca de Santa María, inclusas en el expresado Quartón de Llano de Villa; y Decimarios de Su Real Magestad, Ilustrísimo Señor Obispo; y Cabildo en el expresado Quartón; mandado por el Señor Don Miguel Caietano Soler, Alcalde de Casa y Corte, Real Juez comicionado; con concurrencia de los Apoderados y Peritos de los interesados en el expresado Mojonamiento con Ynstrumentos Otorgados en Autos de Josep Sala Benet, Escrivano de Su Real Magestad, por estas cosas nombrado”

A continuació s’enumeren les fites o “mojones” i, a banda i banda, s’especifiquen els propietaris de les terres als respectius quartons o delmaris del Pla de Vila. Les partions de Santa Eulària amb Balanzat abasten els números 1 a 24 [f 1-2]; les de Santa Eulària amb el Pla de Vila, del número 25 al 41 [f 2-3]; les del Pla de Vila amb Balanzat i Portmany del 42 al 59 [f 3-5]. Podeu veure un exemple del mètode i disposició emprats a la il·lustració núm. 1.

Seguidament es donen les:

- “División de la Franquicia dicha de Santa María o Alquería nominada de Masana”, números 60 a 72 [f 5-6].
- “División de la Cavallería de Don Antonio Ygnasio de Bardaxí⁵ con el Decimario de la Mitra” i el del rei, números 73 a 79 [f 6].
- Divisió de la cavalleria dels pares Dominics⁶ amb el delmari reial, el delmari de la mitra i del capítol de la Catedral, números 80 a 90 [f 7].
- “Continuación de Mojonamiento de la Línea Divisoria de los Quartones de Salinas y Portmany, acordada por el Apoderado y Peritos del Ilustrísimo Señor Obispo e Ilustrísimo Cavildo con Ynstrumentos recibidos en Autos de Joseph Sentí Escrivano Real Apostólico de la presente Ciudad, Empezando por el Mojón Número 51, sito en el Monte de la Canal o Puig den Ribas; conciderado el Primero de esta División”, amb numeració particular de l’1 a 7 [f 8].
- “Continuación de Mojonamiento de la Línea Divisoria de los Quartones de Portmany y Balanzad, empezando por la Peña nombrada la Galera, que se halla sita en el Mar, al Pie del Puig de Nonó”, amb numeració particular de l’1 a 16 (i 41) [f 9-10].

Tots aquestes fites numerades i especificades als plecs tenen la seua plasmació al plànol amb què els acompanyam. Les transcrivim a peu de lletra, tal i com figuren a l’esmentat mapa, complementant-les amb la informació dels papers, en lletra cursiva.

Fites entre els “Quartón de Balanzat del Ilustrísimo Señor Obispo” i el “Quartón de Santa Eulalia del Rey Nuestro Señor”:

5 Aquesta cavalleria correspon a l’antiga alqueria de Benissomada.

6 Aquesta cavalleria correspon a l’antiga alqueria de Alcudeya o Alcudea (no Alcudia, com se sol anomenar a la historiografia).

1. Cap Bernat / Peña en el Mar, el Cap Bernat
2. Punta Negra
3. Castell Porru / Castel Porru
4. El Collado / En el Collado
5. Sierra Pelada
6. La Rota de las Abejas
7. Casa de Jayme Rotas / Sobre Jaime Rotas
8. La Serreta / Sierreta de Nicolás Vicente
9. Coll den Cabra
10. Puig des Saller / Mont del Cellé
11. El Canal de la Coma
12. En els Cucons Vius
13. Fita Real
14. Puig den Serra / Falda del Puig de Serra
15. Parada
16. Pla de sa Peñora / Plana de la Peñora
17. Puig de March Bellotas / Mont de March Bellota
18. Pared / En la Pared del Llano
19. Loma / Coma del Precedente Llano
20. Camino de Santa Gertrudis / Camino Real de Santa Gertrudis a la Ciudad
21. Canal de Fruitera / Encima el Canal de Fruitera
22. Pared de Matá / Esquina de la Pared de Matá, encima dicho Canal
23. Tanca de Palerm / Tanca de Palerm de la Fruitera
24. Pared de Murtera / Fin de la Pared de Murtera

Fites entre els quartons de Santa Eulària i el Pla de Vila:

25. Casa de Nasaraní / Casas de Naceraní
26. Cruz de Santa María
27. Cercado de Serraclara / Serra Clara
28. Pared / Serraclara y Taltabuy
29. En una Rota / Tanca de na Rotas
30. Puig den Rivas / Puig den Ribas
31. Puig de la Dona
32. Camino de San Juan
33. Torrente den Perrí
34. Puig de Marí / Puig de Antonio Marí

35. Puig de Camp Roig? / Puig de Blay Seguí Lloses
36. Camino de Santa Eulalia / Camino Real de Santa Eulalia
37. Puig de Riera / Monte de Juan Riera Creu
38. En la Falda del mismo Puig / Pie de dicho Monte
39. La Barrera / Tanca de la Barrera
40. El Algarrobo / Algarrobo den Porta
41. Cueba Negra / Cueva Negra y Monte Castellá

Fites entre el Pla de Vila i Balansat:

42. Camino de Balanzat / Pared de la Murtera y Camino Real de Balanzad
43. Camino de San Mateo / Camino Real de San Mateo
44. Coll de la Ramona / Coll de na Ramona
45. Camino de Pormañ / Camino Real de Portmany
46. Pared / Hacienda de Joseph Arabí de Benito
47. Puig de la Parentona / Monte de na Parentona
48. Puig de Gaspar / La Serra den Gaspar de la Barda
49. Puig de la Sabina / Puig de Savina
50. Coll Blanch
51. Canal de las Tres / Puig den Ribas y Monte nombrado del Canal

Fites entre el Pla de Vila i el “Quartón de las Salinas del Ilustríssimo Señor Obispo”:

52. El Rafal o la Granada / La Granada sobre Rafal Trobat
53. Torrente de Bermeu
54. Camino del Fornás / Camino General del Fornás
55. Tanca del Trui / Tanca de Truy
56. Pared de la Jubería / Último de Llaneras
57. Pared de la Real / Huerto la Real
58. Pared de Bagot / Casa Bagot y la Creueta
59. Abrevador

“Franquicia de Santa María”: Límits de l’antiga l’Alqueria de Maçana o Franquicia de Santa Maria:

60. Los Corralasos / Corralasos de Dalt
61. Plana de Savi / Plana den Sabi o del Puig-gros

- 62. Viña de Benet / Portal den Savi o Viña de Benito
- 63. Tanca / Tanca de Escandell
- 64. [en blanc] / La Lllanera
- 65. [en blanc] / Camino Real de San Juan
- 66. [en blanc] / Casa de Benito
- 67. [en blanc] / Viña de Mariano Vendrell
- 68. [en blanc] / Huerto de Roselló
- 69. Poso de Martí
- 70. La Barda
- 71. Puig de Camproig / Monte tras Casa Roig
- 72. Collado del Pujol / Collado de la Basa de Pujol

“Cavallería de Bardaxí”: Límits de la Cavalleria de Bardaxí amb Delmari de la Mitra i reial i d’aquests entre sí:

- 73. Puente de Calvet
- 74. Camino de Cala Llonga
- 75. Coll de Vila
- 76. [en blanc] / Frente la Ysla Plana
- 77. [en blanc]
- 78. [en blanc]
- 79. Camino de Santa Eulalia / Camino Real de Santa Eulalia y San Juan y Puente de Riambau

“Cavallería de los Padres Dominicos”: Límits de la Cavalleria dels Dominics amb Delmari reial i els del Capítol i de la mitra:

- 80. Camino de San Juan / Camino Real de Santa Eulalia y San Juan
- 81. Camino de Balanzat / Torrente de sas Donas
- 82. Punta de Bufí / La punta den Bufí
- 83. Punta de Fita
- 84. [en blanc] / Camino de Can Jordi
- 85. El Rafal
- 86. [en blanc] / Falda del Puig den Valls
- 87. Puig den Balls / Cima de Puig den Valls y Molino de Viento
- 88. Camino del Gorch
- 89. [en blanc] / El Empedrado
- 90. [en blanc] / Camino de Santa Eulalia

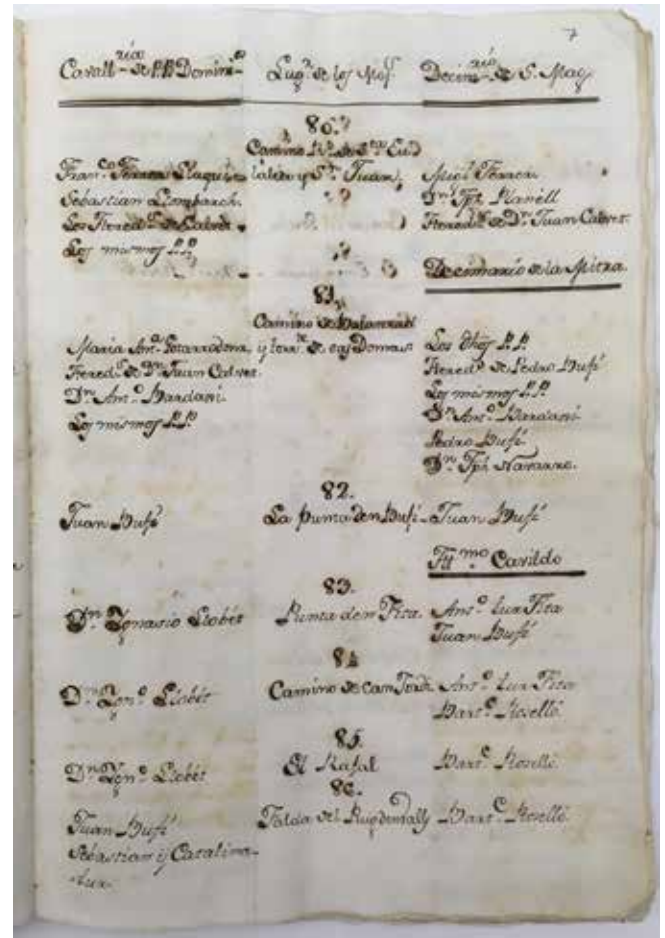
Per no sortir reflectides en el plànol, i per no allargar el nostre escrit, excusam transcriure les fites entre les Salines i Portmany, i entre Portmany i Balansat, les quals poden consultar-se als escrits de Marí Cardona.

Finalment, dins un requadre al cantó superior dret del mateix plànol se’ns dona raó de les superfícies de les possessions particulars aleshores fitades:

“ADVERTENCIA

No se ha podido dar la medida exacta en varas cuadradas de la superficie del Llano de Villa, repartido entre los tres co-Señores, por no haberse levantado el Plano de la Costa entre Yviza y Calallonga, pero los terrenos concedidos en este Quartón miden las cantidades siguientes:

Varas cuadradas		
En la parte que toca a Su Magestad	Franquisia de Santa María	6.023.710
	Tasca	2.474.150
	Cavallería de Bardaxí	5.071.500
En la del Ilmo. Señor Obispo	Cavallería de los Ps Dominicos	1.897.085
El diezmarío del Cabildo no tiene ninguna carga.”		

Si aplicam a cada vara castellana uns 83,5 cm., ens és possible fer-nos una idea molt aproximada de la important superfície de les possessions relacionades:

- Santa Maria: 709,56 ha: 502,97 de franquícia i 206,59 ha de tasca.⁷
- Cavalleria de Bardaxí: 423,47 ha
- Cavalleria dels Dominics: 158,40 ha

⁷ Aquesta porció subjecta a tasca de l'alqueria de Santa Maria ens resulta novedosa i certament no figura al document de dotació de l'església l'any 1235 (AHPE 1.006).

Volem acabar aquest article reivindicant la necessitat urgent de catalogar adequadament, protegir i conservar les fites encara existents al nostre territori. A més a més, haurien d'assenyalar-se de bell nou les malauradament desaparegudes, on fos possible. Aquesta feina hauria d'anar acompanyada dels adequats elements d'informació i divulgació. D'altra manera, aniran esborrant-se inexorablement aquells senyals visibles de la nostra història, com de fet i per desgràcia ha passat massa sovent.

PLATS A TAULA! VAIXELLES

DECORADES DEL SEGLE XIX AL

BARRI DE SA PENYA (EIVISSA)

Rosa Gurrea Barricarte, Ángeles Martín Parrilla i Andrea Torres Ferrer¹

RESUMEN

Durante la intervención arqueológica llevada a cabo con motivo de la rehabilitación de la manzana de viviendas situadas entre las calles Alta y Retiro, en el barrio de sa Penya (Eivissa), se halló un conjunto de cerámicas fechadas en el siglo XIX, entre los que destacan un lote de vajillas de mesa decoradas procedentes de varias fábricas nacionales e internacionales. Estas piezas, que seguían las tendencias decorativas europeas, gozaban de gran popularidad en todo el territorio español e Ibiza no era ajena a los gustos del momento, siendo un centro receptor y consumidor.

PALABRAS CLAVE

Vajilla de mesa, loza popular, loza estampada, Sevilla, Cartagena, Manises, Triana, Staffordshire.

ABSTRACT

During the archaeological intervention carried out for the rehabilitation of the block of houses located between Alta and Retiro streets, in the Sa Penya neighborhood (Eivissa), a set of ceramics dating from the 19th century was found, among which a batch of decorated tableware from various national and international factories stands out. These pieces, which followed European decorative trends, enjoyed great popularity throughout Spain, and Ibiza was no stranger to the tastes of the moment, being a receiving and consuming center.

KEYWORDS

Tableware, Folk pottery, transferware pottery, Sevilla, Cartagena, Manises, Triana, Staffordshire.

1. LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA

Entre els anys 2019 i 2020, es va desenvolupar una intervenció preventiva a l'illa d'habitatges situats entre els carrers Alt i Retir, al barri de sa Penya, dins l'actuació de rehabilitació de la zona que va dur a terme l'Ajuntament d'Eivissa. Es tracta de carrers amb una

projecció longitudinal que s'adapten a la configuració natural de la vessant N del puig de Santa Llúcia, on les edificacions es disposen de forma escalonada, el que implica que les façanes d'alguns habitatges donen als dos carrers, llevat dels baixos del carrer Retir, que s'adossen a la roca natural tallada.

Les feines arqueològiques varen consistir, per una banda, en la documentació vertical dels immobles, i, per altra banda, en la supervisió de les excavacions requerides per l'execució del projecte.

¹ Agraïm la inestimable col·laboració en el processament dels materials i inventari a l'arqueòloga Elena Lozano Jiménez i a l'arqueòloga Elena Navarro Rodríguez l'elaboració dels dibuixos de les ceràmiques.

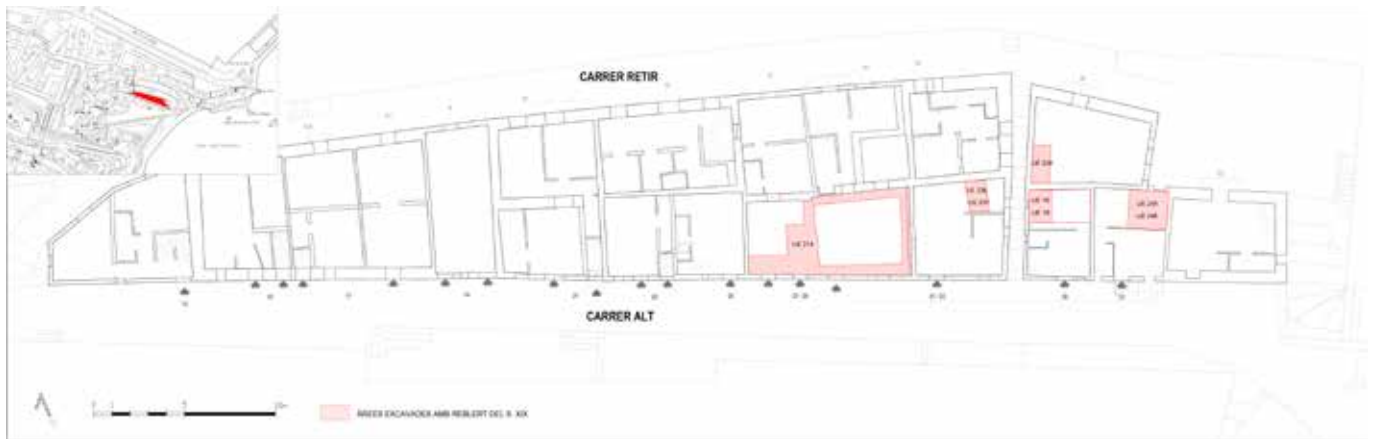

Fig. 1. Plànol de situació de l'illa d'habitatges entre carrer Alt i Retir, al barri de sa Penya.

La major part del material que es presenta va aparèixer a l'espai que ocupaven els habitatges del carrer Retir 20 i del carrer Alt, els situats entre els núm. 27 a 37 (Fig. 1). Les cases de Retir 20 (UE 239), Alt 35 (UE 16-19) i 37 (UE 245-246) formen part d'una única unitat constructiva, que es va dividir amb el pas dels anys. No lluny d'ella, separades per un estret carreró es troba el grup d'Alt 27-29 (UE 214) i 31-33 (UE 238-239), on també es van recuperar algunes peces de característiques semblants als nivells de fonamentació dels habitatges. Es sap que la construcció del núm. 27 és anterior a 1922, any en què es va inscriure al Registre de la Propietat com una casa de planta baixa de 35 m², la qual es va vendre el 1954 i, poc després, es va edificar la planta superior que es registra el 1962.

Pel que respecta a l'immoble de Retir 20, es tracta d'un edifici de planta baixa i pis, que donaria als dos carrers i, per l'oest, a un estret carreró. El baix té una superfície més reduïda que la planta pis. En ell, es conserva una cisterna antiga reutilitzada i adaptada al nou habitatge. La façana principal que dona al carrer Retir té un balcó amb lloses de marès motllurades. La inscripció registral més antiga de la finca és de 1919, i parla d'una casa de planta baixa i pis de 5 m de fons per 4 m d'amplària. El propietari va fer constar que l'havien adquirit 30 anys abans, la meitat per herència i l'altra meitat per compra, i que des de llavors la posseïen. L'antiguitat d'aquest immoble es pot remuntar almenys fins als anys noranta del segle XIX. Les dependències de la part sud, amb façana al carrer Alt, sembla que es varen segregat a un

moment indeterminat del segle XX, i es crearen els dos petits habitatges (Alt 35-37). En 2015 es va fer un sondeig al núm. 35 per conèixer les característiques dels materials constructius i fases arquitectòniques de l'immoble, i es va poder determinar que originàriament formaven part del mateix immoble que Retir 20 i, com aquell, els murs perimetrals i interiors són de blocs de marès.

2. LES PRODUCCIONS CERÀMIQUES

2.1. Pisa fina amb decoració estampada

La pisa estampada, també coneguda com pisa burgesa per ser aquest el seu principal consumidor, va sorgir a Anglaterra al segle XVIII. Era una vaixel·la de gran qualitat realitzada amb pastes de pedernal o fel·despàtiques, produïda a un baix cost, gràcies a l'aplicació de noves tecnologies aparegudes arran de la Revolució Industrial, el què va permetre la producció decorativa en sèrie mitjançant el procés d'estampació.

La seva gran acollida als mercats europeus va fer que aviat molts de llocs comencessin a produir les seves pròpies vaixel·les imitant els models anglesos. A Espanya, van sorgir diverses fàbriques com la de Sargadelos, a Lugo, que va ser la pionera; La Cartuja, també coneguda com a Pickman, o San Juan de Aznalfarache, a Sevilla; La Amistad, a Cartagena; entre d'altres. A les manufactures espanyoles, els propis mestres anglesos o francesos eren els encarregats d'ensenyar les tècniques per produir aquest tipus de ceràmica i, en el cas de les fàbriques de Pickman i San Juan de Aznalfarache, va ser iniciativa de comerciants anglesos, motivats per les mesures proteccionistes

del govern espanyol de Cea Bermúdez, que gravaven les importacions de vaixel·la estrangera, a la vegada que incentivaren l'arribada de matèries necessàries per poder produir-les a Espanya (Seseña, 1978: 235). El segle XIX va ser el moment de màxima esplendor d'aquest tipus de vaixel·les a Espanya.

En el conjunt recuperat a sa Penya, encara que és molt fragmentari, té una ampla diversitat formal i decorativa, en tant que hi ha plats, bols o xicres, amb diferents motius decoratius fets en color negre, sèpia, rosa o verd, sempre sobre fons blanc, peces que procedeixen de centres productors diferents.

Sens dubte, una de les peces més destacades per la seva qualitat i per trobar-se més complet és un plat de postres d'aproximadament 16 cm de diàmetre (214-2), procedent de la fàbrica de San Juan de Aznalfarache, Sevilla (Fig. 2). Té la vora arrodonida i base de peu anular, amb decoració estampada a l'interior, en color verd. En el centre, presenta una escena clàssica amb dos personatges femenins, envoltada per una orla geomètrica i vegetal que emmarca vinyetes amb paisatges o una gerra, de forma alternant. La qualitat de l'estampació pot ser deguda a què les planxes es portaven des de la mateixa Anglaterra, on a mitjan del segle XIX s'havien registrat les sèries Carrara, Athena o Corrella, en les que clarament es troba inspirat el model sevillà. La seva cronologia se situaria en la primera època de la fàbrica, quan pertanyia a la societat "Jorge Brander y Cía.", entorn als anys 1854-1859 (Buelga, 2000: 30).

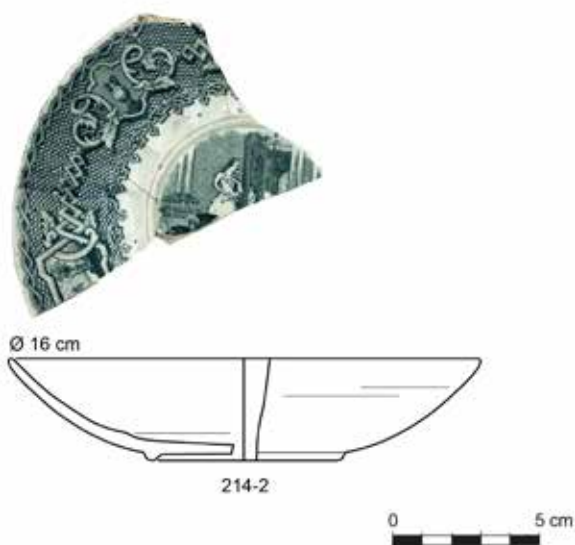

Fig. 2. Plat de pisa estampada procedent de la fàbrica de San Juan de Aznalfarache, Sevilla.

A una mateixa vaixel·la, pertanyen les bases d'un plat (245-2) i un bol amb peu anular (246-2 i 246-3) i el fragment de cos d'una tassa (19-2), produïdes a la fàbrica de "Pickman y Cía", (Fig. 3) que formen part de la sèrie decorativa "paisatges i vistes urbanes". Al centre del plat i a l'exterior del bol i de la tassa, es representa una escena romàntica estampada en color negre, on una parella conversa i una persona passeja per darrere a la vora d'una casa, en un entorn rural. L'escena es troba acompanyada per orles de tipus geomètrics, destacant el rosetó central en el fons del bol on es combinen les formes geomètriques i les vegetals. Aquests motius decoratius denoten un caràcter oriental de tipus xinès, són vaixel·les produïdes en els orígens d'aquesta sèrie decorativa, una de les més característiques de la fàbrica La Cartuja, realitzades entre el 1841 i el 1880. D'aquesta vaixel·la hi ha paral·lels al Museu Nacional del Romanticisme (CERES: CE0330).

De La Cartuja prové també una vora de plat arrodonida amb decoració estampada en color morat (245-1), amb fulles de parra i raïm (Fig. 3). Aquest tipus d'orla també es va emprar a la fàbrica de Valdemorillo i a la de San Mamés de Busturia, però Pickman va ser el que la va produir en aquesta tonalitat (Sierra i Tuda, 1996: 209). També s'ha trobat un fragment de platet de postres amb orla vegetal de roses i garlandes lanceolades en color marró (246-10), que probablement pel seu acabat menys acurat es tracta d'una còpia de la fàbrica de Pickman de la sèrie "gòndola" produïda originàriament a la fàbrica de Sargadelos, durant la tercera època de la fàbrica, als anys 1845 i 1862 (Bello, 1972: 78).

Altre fragment atribuït a La Cartuja, pertanyent a la sèrie "paisatges i vistes urbanes" és un fragment de cos (245-3) amb decoració estampada en color rosa que té una orla geomètrica amb una voluta i tres flors, que envolta una vinyeta amb un paisatge arquitectònic amb cases i una torre, mentre que a l'interior compta amb una composició geomètrica que representa un ventall (Fig. 3). Es tracta d'una de les decoracions més característiques de La Cartuja.

Per altra banda, altres peces que poden ser de la mateixa fàbrica i sèrie són: una base amb peu anular alt, amb un paisatge al fons on hi ha un edifici amb una torre (16-3), el fons d'una base (214-4) que presenta arbres i elements d'arquitectura, un fragment de cos decorat a l'exterior amb un paisatge on

es mostra un arbre i l'interior amb motius vegetals i geomètrics (16-4), tots ells en color negre (Fig. 3).

De la fàbrica "La Amistad" de Cartagena, hi ha dos exemplars amb estampació en color sèpia: una vora de safra amb orla de motius geomètrics, corresponent al tipus 14/13 d'Aragoneses (246-5), i una vora de plat amb decoració geomètrica i vegetal (214-3), que es correspon a l'orla tipus 12/3 (Fig. 3). Formen part de la sèrie cinegètica, datada d'entre el 1845 i el 1877 (Aragoneses, 2007: 68).

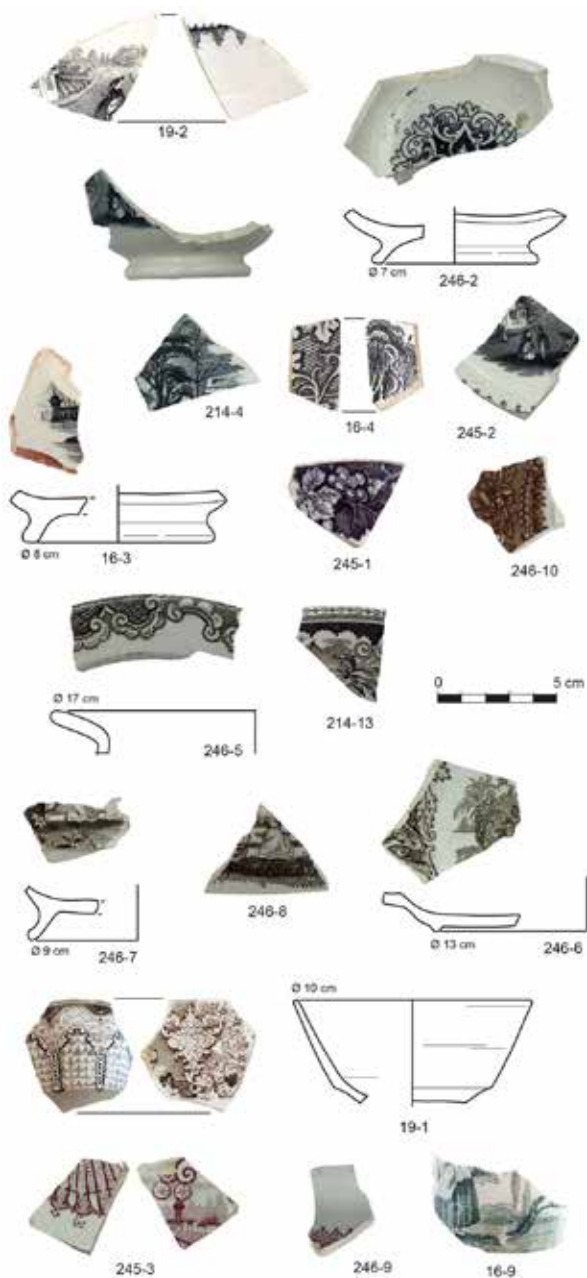

Fig. 3. Pisa estampada de diverses fàbriques: La Cartuja-Pickman (246-2; 19-2; 245-2; 16-3, 4; 214-4; 245-1, 3 i 246-10), La Amistad (214-13 i 246-5) i indeterminats (246-6, 7, 8, 9; 16-9 i 19-1).

Hi ha un grup de fragments que no ha estat possible l'adscripció a una concreta fàbrica de procedència (Fig. 3). Hi ha un bol amb base de peu anular (246-7) i un fragment de tassa amb una marcada carena a l'exterior (246-8), pertanyents a la mateixa vaixel·la, amb estampat de color sèpia. Representa la recreació d'un paisatge exòtic amb la part inferior d'una dona i una nena a un camp envoltades de flors. Un altre exemplar correspon a la base d'un plat amb peu anular baix (246-6), amb un paisatge central amb una palmera i altres espècies d'arbres envoltat per una orla de motiu vegetal, amb fulles d'acant. La tassa (19-1) té tota la superfície exterior coberta amb decoració geomètrica d'inspiració arabesca i a l'interior una gran gerra conformada amb elements vegetals, envoltada amb flors, tots dos en color sèpia. La peça (246-9) correspon a la base d'un bol amb peu anular baix vidrat blanc i decoració geomètrica estampada al cos i al fons intern en color rosa. Menys comú és la base d'una xicra amb la meitat inferior d'una dona amb vestit tradicional, en color verd (16-9).

2.2. Vaixelles de procedència internacional

El registre arqueològic de la UA 27 il·lustra com Eivissa va ser també receptora de pisa fina estrangera, en concret d'Anglaterra i França, que gaudia de gran popularitat en els mercats europeus del segle XIX.

Del bressol de la pisa fina estampada, Staffordshire (Anglaterra), prové una sopera ovalada amb vora plana i peu destacat (214-1), amb agafadors als extrems en forma de cap de lleó (Fig. 4). Conserva l'empremta d'haver estat reparada mitjançant grapes. Es troba decorada amb la tècnica d'estampació en blau sobre blanc, el que a Anglaterra s'anomena "blue and white transfer". A l'exterior i al fons de la sopera, s'observa un paisatge rural, on hi ha un riu amb una barca en la que dues persones pesquen. A la dreta, hi ha un pont i una cabanya i, al fons, es veuen les prades, amb ovelles i dos conjunts d'edificis, un al centre amb una torre gòtica i un altre a l'esquerra. A l'interior de la sopera, sota la vora, hi ha una sanefa amb flors grans, baix una petita línia en ziga-zaga. La qualitat de la decoració és mitjana, donat que el dibuix es troba difuminat i es veu clarament la unió de les plaques emprades per transferir el motiu decoratiu.

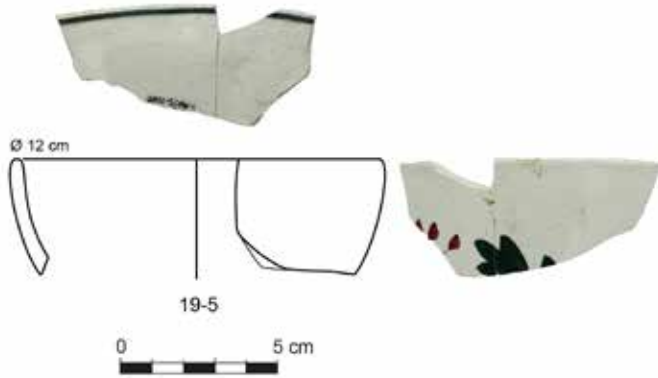

Fig. 4. Tassó de pisa fina pintada atribuïda a la fàbrica de “Ramón Rodríguez & Cía.” de San Juan de Aznalfarache, Sevilla.

Aquest motiu es coneix com “Wild Rose pattern”, anomenat així per la sanefa de flors, va tenir gran popularitat en les ceràmiques angleses amb decoració transferida entre els anys 1830 i 1850. El tema es troba inspirat en un gravat anomenat “Nuneham Courtenay, bridge and cottage” de principis del segle XVIII, que representa Nuneham Park, uns dels jardins més famosos del segle XVIII (Coysh i Henrywood, 1982: 399). Vaixelles del mateix tipus es comercialitzaven a la Mediterrània i s’han trobat a altres llocs, com a Menorca (Martín i Inglese, 2016: 208).

Una altra peça molt interessant és el plat 239-2 del qual es conserva part de la base amb un peu anular baix (Fig. 4), sense decoració, que té part d’un segell en color verd d’una cratera amb el termini “Déposé” en el seu interior, que vol dir “regirat” en francès i, sota, la llegenda “Creil Et”, per tant és un plat pertanyent a la fàbrica *Creil et Montereau Faienceries*, la qual va marcar les seves vaixelles amb aquest segell entre els anys 1884 i 1920 (Puebla, 2017: 191). Es tracta d’una fàbrica francesa, situada a les ciutats d’Oise, Sena i Maine, que va ser una de les grans productores de ceràmica fina a baix cost per ús domèstic a França (Rosen, 2018: 125).

2.3. Pisa fina amb decoració pintada

Les fàbriques de pisa fina espanyoles també varen produir vaixel·la amb decoració pintada a mà, que, igual que en les estampades, copiaven motius estrangers. És el cas de les vaixelles amb decoracions

florals que varen produir-se a França, concretament a Choisy le Roi i Sarreguemines, i varen ser àmpliament comercialitzades al sud-est espanyol (Jorge, 1959: 136), atenent el canvi de gust que, a partir de la dècada dels anys seixanta, es va decantar més per la pisa francesa que per l’anglesa (Sierra i Tuda, 1996: 32). Així començaren a sorgir imitacions a les fàbriques peninsulars, com a la cartagenera “La Amistad” (Jorge, 2007: 101), Sargadelos (Bello, 1972), la fàbrica “La Asturiana”, de Gijón, (Buelga, 1991: 280), o La Cartuja o San Juan de Aznalfarache, a Sevilla.

Fig. 5. Peces d’origen internacional: base de plat amb segell de la fàbrica francesa “Creil et Montereau Faienceries” i sopera “blue and white transfer”, procedent de Staffordshire.

A la intervenció, s'ha recuperat un fragment de tassó (246-1) de vora arrodonida amb flors i fulles pintades a l'exterior en color verd i albergínia, i una línia negra concèntrica sota el llavi, per l'interior (Fig. 5). Per la seva factura i colors, molt similar a un plat conservat a la Casa Museu la Barbera dels Aragonés (Bonmatí i Miles, 2013: 402), l'atribuïm a la fàbrica de "Ramón Rodríguez & Cía." de San Juan de Aznalfarache, que va funcionar entre els anys 1859-1890 (Buelga, 2000: 14).

2.4. Pisa popular valenciana

2.4.1. Policroma

La pisa popular policroma del segle XIX es va produir a diversos centres del Llevant espanyol destacant Manises, a València, i Ribesalbes i Onda, a Castelló. Es caracteritza per ser una vaixela molt acolorida i vistosa, decorada amb motius vegetals, geomètrics o figuratius, aplicada sobre una base estannífera densa, que poden omplir tota la superfície de la peça o bé tenir un motiu central amb orla simple o complexa. S'empra una gran varietat cromàtica: blau, verd, groc, taronja, morat i un vermell pàl·lid, conegut com a "roget d'Onda". És usual també la presència de fines traces de manganès a les sanefes o perfilant els contorns dels motius decoratius. La decoració, tasca encarregada a les dones, s'aplica generalment a pinzell, encara que també s'utilitza la trepa o la tècnica de l'esponjat, normalment per representar la copa dels arbres, en color ocre, blau o manganès (Seseña, 1970: 399).

La decoració policroma es troba inspirada en les ceràmiques d'Alcora del segle XVIII i la seva aparició està relacionada amb la fundació de diversos tallers terrissaires per artesans procedents de la pròpia fàbrica del comte Aranda, que emprant els coneixements adquirits e inclús prenent motlles, començaren copiant les afamades vaixelles, tant el repertori formal com les decoracions, però ja entrat el segle XIX evolucionen cap un estil propi, fent una reinterpretació de les vaixelles alcorenyes que havien marcat la moda a la ceràmica durant el segle XVIII, que, a la vegada, imitaven el model francès. De fet, les composicions florals i amb fulles són hereves de les sèries més populars d'Alcora, les anomenades "ramito" i "chinerías", però representades de forma exagerada i, en molts de casos, omplint tota la superfície del plat, a mode d'*horror vacui*, encara que també es popularitzaran les sanefes lineals o simples del classicisme (Coll, 2018: 166).

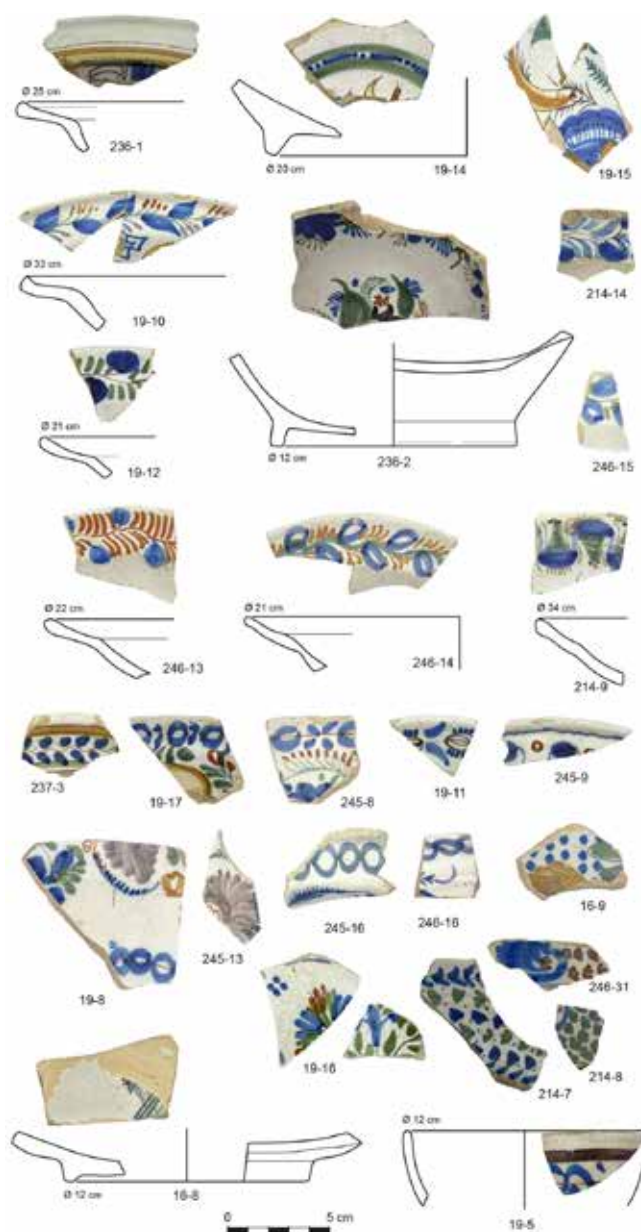

Fig. 6. Ceràmica popular valenciana amb decoració policroma: exemplars amb decoració vegetal; animal esquemàtic, "pardalat"; geomètrica; i diferents tipus de garlandes amb fulles i capolls o flors, més o menys esquemàtiques; sanefes de cadenetes i geomètriques.

La utilització de les mateixes formes, motius decoratius i colors, així com la semblança també en les pastes, bàsicament argiles depurades que van del groc clar al groc rosat, i beix més o menys clar, dificulta el reconeixement dels tallers d'origen. Això no passa amb el pitxer 245-17 (Fig. 7), que s'ha pogut identificar, perquè conserva la marca de l'artesà, identificat amb les sigles "A. S.", que s'atribueix al taller maniser de Francisco Arenes, documentada entre el 1870 i 1898 (Coll, 2009: 215).

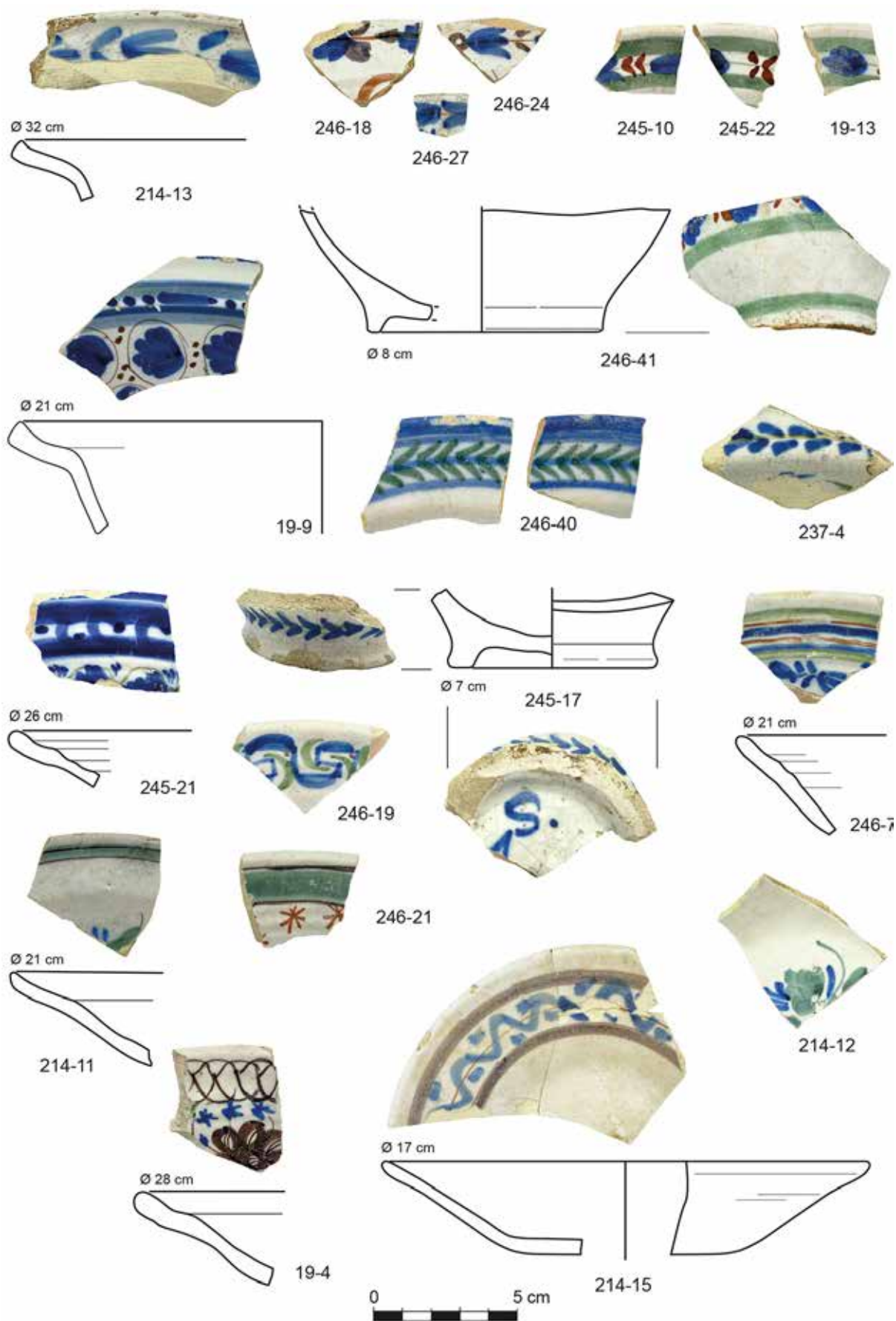

Fig. 7. Ceràmica popular valenciana policroma amb decoracions de sanefes amb tulipes, sanefes amb espigues i sanefes geomètriques.

Les ceràmiques policromes trobades en el context de sa Peña participen de les característiques descrites per al Llevant peninsular. Les vaixelles es componen principalment per plats grans d'entre 31-33 cm de diàmetre i altres més petits de 21-22 cm. Es tracta de peces amb ala més o menys desenvolupada i base plana. Pel que fa a l'ala, certs exemplars presenten un relleu fet amb digitacions que ve a reproduir una mena de gallons (19-4, 245-21, 246-17-19-21; Fig. 7). Altra forma usual són les safes amb ala i llavi apuntat, són recipients fons amb base de peu anular. Altres formes han estat les tasses i pitxers.

La tècnica decorativa més utilitzada és la pintada amb pinzell, encara que també es reconeixen altres tècniques com l'esponjada, com apareix a l'exemplar 237-1 (Fig. 8). Els temes representats són fonamentalment de caràcter vegetal i geomètric, amb una gran varietat de motius que es reproduïxen i combinen en les diferents peces, oferint un repertori decoratiu molt divers, el que fa que pràcticament cada peça és diferent. La decoració sol estar distribuïda a l'anvers dels plats, amb un esquema decoratiu més o menys organitzat entorn a un motiu central, rodejats amb garlandes i altres elements que també es disposen en l'ala dels plats, compostes per línies o bandes geomètriques i/o sanefes vegetals. A les formes tancades, la decoració s'organitza mitjançant bandes horitzontals, amb motius o franges de color a la part tocant la base.

Per la seva riquesa cromàtica destaquen les pises on es combinen la varietat de pigments, com el plat fons 19-10 (Fig. 6). En aquest, es detecten elements atribuïbles als tallers de Manises com el dibuix de petits rombes entrecruats, que s'observen en la safa monocroma verda 16-6 (Fig. 10), i en diversos plats conservats al Museu Nacional de Ceràmica González Martí (CERES: CE1/02792 i CE2002/7/10) que, a més dels rombes, presenten un tipus d'animal molt esquemàtic de característiques similars al del fragment 19-15 (Fig. 6) recuperat a sa Peña, que ha estat interpretat com una mena d'ocell o pardalot dibuixat en manganès i en colors groc i taronja. El pardalot és característic de les sèries de Manises (Seseña, 1970: 402), i típic de València, podent ser el tema central o ser un motiu perifèric, representat sempre de perfil amb les ales plegades (Àlvaro, 1996-1997: 767).

Un altre motiu que es registra en aquests tallers és el tipus de sanefa de ratlles discontinües i tres punts

que apareix a la base de peu anular 19-14 (Fig. 6), o al plat 19-9 (Fig. 7), essent similar en el fragment en blau 246-42 (Fig. 9), i de la que tenim paral·lels també a Manises (CERES: CE12244).

En aquestes pises també s'observa la tendència d'utilitzar el manganès per filetejar les figures, com al fragment de l'ala 19-17, i a les bases 16-8 i 19-14 (Fig. 6), formant part de les composicions (236-2; Fig. 6), encara que també pot configurar motius en sí mateix com en la safa 236-1 (Fig. 7). Les bases citades corresponen al patró decoratiu de sanefes o elements perifèrics espontanis entorn a un motiu central, esquema decoratiu que també es reproduïx al pitxer 19-16 (Fig. 6). Hi ha composicions més seriades com la safa 19-9 i el pitxer 246-41 (Fig. 7), o fins i tot radial (236-1; Fig. 6).

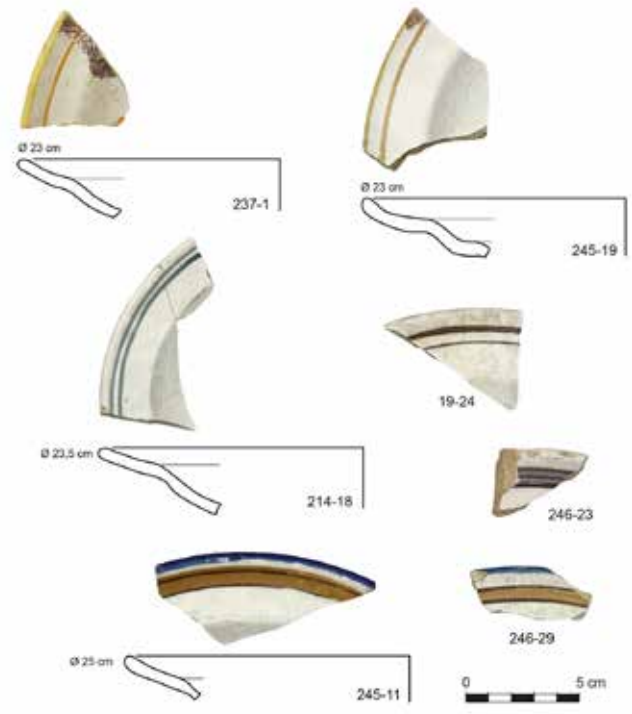

Fig. 8. Plats populars amb orles lineals concèntriques o llistells a la vora.

Un altre estil decoratiu és el que cobreix tota la superfície interior dels plats amb petits motius florals o puntejats, com es pot veure en diversos fragments de plats 214-7-8, 246-31 i 16-9 (Fig. 6), amb paral·lels en produccions de Manises (CERES: CE 1/030902). També es troben amb estrelles com als exemplars 246-21 i 19-4 (Fig. 7).

A les pises es reproduïxen un variat repertori d'orles i garlandes. Les sanefes més usuals són les garlandes que combinen fulles amb capolls o flors, representades amb cert naturalisme, com s'ha vist a l'ala del plat 19-10 (Fig. 6), o de traçat més esquemàtic i lineal. Hi ha una versió de tiges ondulades en tres colors (19-12, 246-14; Fig. 6) o bicromes (214-14, 237-3 i 246-13-15; Fig. 6); tiges lineals amb representacions vegetals esquematitzats (245-8, 19-11 i 19-17; Fig. 6) o tulipes (214-13, 246-18, 24 i 27; Fig. 7), a vegades entre llistells verds (19-13, 245-10, 246-41; Fig. 7). Les tulipes són elements decoratius molt representats en les ceràmiques de Manises. Una altra garlanda és una mena de clavells contraposats (214-9; Fig. 6), o amb forma esquemàtica (245-9, Fig. 6). La sanefa, formada per una espiga contínua es veu a la base de pitxer amb la marca del terrisser (245-17; Fig. 7) i en altres plats (246-40 i 237-4; Fig. 7), no es tracta d'un motiu exclusiu de Manises, trobant-se també representat en plats d'Onda (CERES: CE15142). Altra sanefa molt característica és la de cadenetes, conformada per la successió de cercles ovalats, que poden estar units mitjançant una fina línia, identificades als fragments (19-8 i 245-16; Fig. 6), i al bol 19-5 (Fig. 6), també s'identifica aquest motiu al fons del plat 19-8 (Fig. 6). És un motiu que sol atribuir-se a Onda (CERES: CE09012), encara que també hi ha documentats a Manises.

Els motius de tipus geomètric es representen en exemplars diversos, com en el plat 214-15 (Fig. 7) que té una sanefa en ziga-zaga amb punts interiors emmarcada per dos línies en manganès, o el plat 19-4 (Fig. 7) amb cercles entrelaçats de fines línies de manganès, ambdós motius emprats a peces d'Onda (Àlvaro, 1996-1997: 753, làm. 11 i 772, làm. 30). Es registren altres amb motius corbs entrelaçats amb punts (246-19; Fig. 7) o composicions geomètriques de línies rectes o ondulades i punts (19-9 i 245-21; Fig. 7) o simplement amb diverses línies o bandes concèntriques (246-17 i 246-21; Fig. 7).

Altres tipus de produccions es diferencien per tenir orles lineals concèntriques o llistells a la vora del plat, en color groc de variada intensitat, morat, verd i el blau combinat amb línies taronges, a vegades delimitades per un filet en manganès (Fig. 8). Es caracteritzen per tenir una decoració més senzilla, que pot ser amb un motiu central, com el plat 214-11 (Fig. 7)

o amb motius repartits pel plat, però sense birragament, com l'exemplar amb doble llistell groc i ocre i esponjat en morat (237-1; Fig. 8).

2.4.2. *Monocroma*

Si bé la ceràmica popular valenciana del segle XIX es caracteritza per ser molt acolorida, també es varen produir vaixelles monocromes, a imatge de les pises estampades a un sol color que estaven produint les fàbriques nacionals, com La Cartuja o La Amistad. Les més comunes varen ser en blau sobre vitrat blanc, imitant els models anglesos o francesos, que a la vegada copien les porcellanes xineses, però també es troben en color verd, vermell, taronja o manganès. La tècnica decorativa més comuna és a pinzell, encara que també hi ha la trepa o esponjats. Els motius decoratius emprats són només vegetals o geomètrics (Seseña, 1970: 404), similars als de la ceràmica policroma.

Dins del conjunt de sa Penya, la tipologia formal es concreta en safes i plats (Fig. 9 i 10). El grup més majoritari són els decorats en blau cobalt, encara que hi ha exemplars amb blaus més apagats (245-23, 245-26 i 246-51, Fig. 9). Totes les vores presenten el llistell blau, que pot arribar a ser triple, i és quan està reomplert l'interior amb composicions diverses, com una línia discontinua i quatre punts (246-42, Fig. 9), meandres (214-20, Fig. 9) o pinzellades corbes més o menys curtes (246-44 i 246-48, Fig. 9). També hi ha una vora amb línies concèntriques i una banda gruixuda (245-22, Fig. 9) o amb sanefes vegetals esquemàtiques (245-23, 245-26, 246-46 i 246-51) o combinant bandes gruixudes i una sanefa vegetal (19-17 i 237-6). Els cossos estan coberts amb composicions vegetals bigarrades o més simples, així com es documenten enreixats (246-63, Fig. 9). Respecte a les bases documentades són amb peu anular. La peça 245-28 (Fig. 9) amb un motiu central vegetal envoltat amb una orla geomètrica, de línies en ziga-zaga amb punts interiors. La composició geomètrica i l'ús d'un blau més apagat l'aproparia a una producció d'Onda.

Generalment, la decoració és a pinzell, però també hi ha un exemplar amb la tècnica esponjada (246-50, Fig. 9), del qual hi ha paral·lels al jaciment del carrer Santa Ana núm. 1, a Jerez (Ramírez, 2021: 189, fig. 4), o es combinen les dues tècniques, amb acabat de blau sobre blau (245-27, Fig. 9).

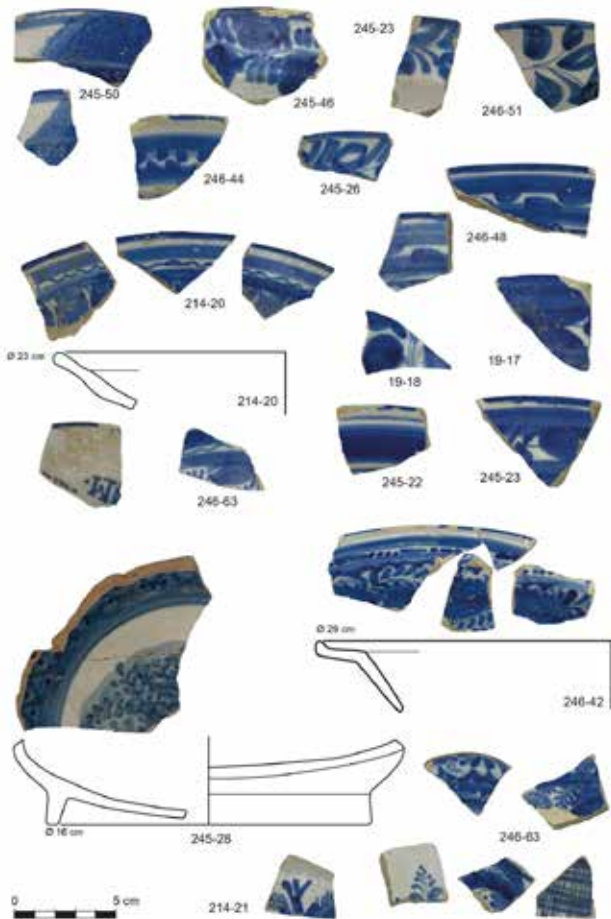

Fig. 9. *Pisa popular valenciana amb decoració monocroma en color blau cobalt.*

Cal assenyalar la vora de plat 214-20 (Fig. 9) perquè té una marca de terrissaire a l'exterior conservada parcialment amb una "M.", el que confirma el seu origen maniser. Podria pertànyer al mestre Fernando Mora Osca, documentat l'any 1893 o José Mora Gallego, documentat entre 1860-1898 (Coll, 2009: 215).

Al repertori destaca una gran safa, de 39 cm de diàmetre, amb llavi engrossit, parets exvasades i peu anular amb llavi i base pintats en verd oliva i tota la superfície coberta per una profusa decoració vegetal i geomètrica pintada a mà (16-6; Fig. 10). D'aquest mateix tipus, hi ha una altra safa més petita de 28 cm, decorada amb un verd més clar (214-16; Fig. 10) i una base en blau cobalt (16-15; Fig. 10). Una peça molt similar en blau al Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries González Martí s'atribueix a Manises (CERES: CE1/02883). També en color verd hi ha una vora de plat amb l'ala pintada amb línies paral·leles verdes, a manera de pinta (246-35; Fig. 10).

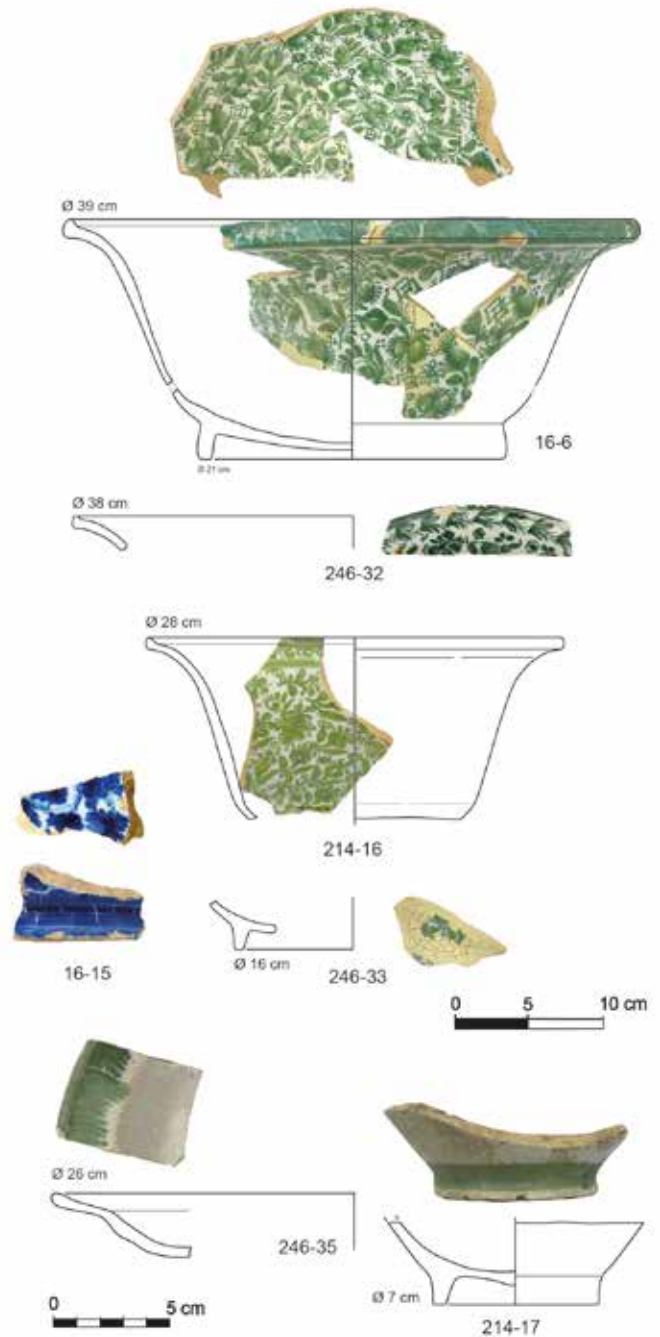

Fig. 10. *Ceràmica popular valenciana monocroma en color verd i exemplar de la mateixa sèrie que les safes 214-16, 16-6, 246-32, 33, en blau cobalt (16-15).*

En color vermell pàl·lid, s'ha documentat una safa 19-3, de 26 cm amb vora en ala i llavi engrossit, amb la superfície vidrada mate i decoració vegetal. No s'han trobat paral·lels, però sí que hi ha un plat al Museu de Sant Isidre atribuït a Manises que té un motiu central pintat en el mateix color que recorda al trobat i, a més, té el vidrat de les mateixes característiques (CERES: CE2002/7/05).

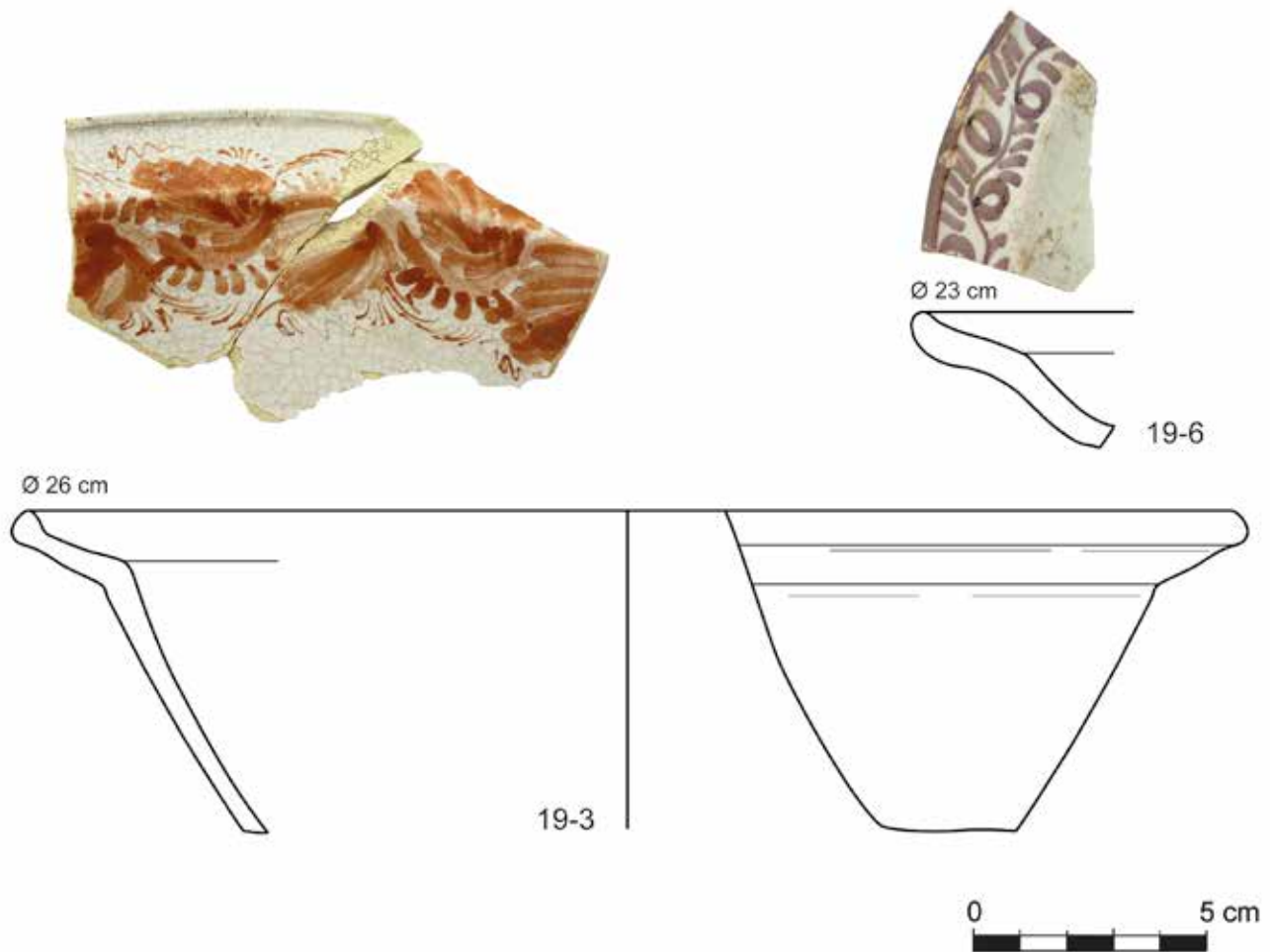

Fig. 11. Safa amb decoració monocroma en color vermell (19-6) i plat amb sanefa vegetal en color morat de manganès (19-6).

Per acabar, hi ha una vora de plat amb llistell i sanefa vegetal esquemàtica pintada en morat (19-6; Fig. 11).

2.5 Ceràmica de Triana

S'ha estimat oportú incloure unes altres peces que, si bé no són pròpiament de taula, es pot considerar com un element destacat dins la vaixel·la d'una casa del segle XIX. Es tracta de diversos fragments de gibrells procedents de les terrisseries sevillanes de Triana, també coneguts com a gibrells cartageners o murcians, per ser el seu punt de distribució principal.

Són peces generalment de grans dimensions, d'un diàmetre d'entre 50 cm i 60 cm, encara que hi ha versions més petites d'uns 30 cm. Tenen la vora obliqua amb llavi penjant, cos troncocònic molt obert i base plana i presenten la superfície vidrada en color crema amb l'interior profusament decorat: en el fons, comp-ten amb un motiu central de temàtica diversa com figures humanes, animals, paisatges o vegetals, envoltats

per àmplies sanefes de caràcter geomètric o amb motius vegetals. Es diferencien dues tipologies decoratives: la més comuna, d'influència talaverana, amb decoració policroma pintada a mà, essent els colors més característics el verd, el blau i el groc, que es combinen amb el manganès, o bé, en la versió monocroma pintada a trepa, en blau cobalt, que es pot combinar amb pintura manual al fons. L'èxit de la producció seriada va fer que els tallers artesans introduïssin com a innovació tècnica la trepa, una mena de plantilla de paper encerat sobre la que es passava la brotxa, aconseguint peces amb les mateixes decoracions, el que els atracava a les noves vaixelles industrials (Pleguezuelo, 1996: 181).

En el registre ceràmic de la intervenció, s'han recuperat diversos fragments de gibrells trianers que representen la diversitat existent. Hi ha algunes vores amb la decoració més comuna, de dues bandes pintades en blau cobalt o manganès (245-32, 246-65, 246-66, 19-

21), un d'ells en la versió petita (237-8), hi ha també un exemplar amb decoració geomètrica de línies concèntriques i l'espai entre dues d'elles reomplert amb línies obliqües (16-21). També hi ha nombrosos cossos que presenten la característica decoració de bandes en ziga-zaga de color verd i groc, i línies rectes en manganès, altres exemplars compten amb la superfície decorada amb bandes grogues o blaves, sobre les que es dibuixen motius vegetals en blau cobalt, ocre i manganès (246-67 i 245-33) i també es conserven dos fragments amb decoració vegetal en blau cobalt pintada a trepa (246-67) i (16-20).

Aquests gibrells, molt demandats al segle XIX, varen ser emprats tant com parament de la cuina, per processar els aliments o emmagatzemar-los, per higiene personal o com a elements de decoració. Les terrisseries de Triana varen produir aquestes peces des de finals del segle XVIII i durant tot el segle XIX, aportant un model completament contraposat a la ceràmica que s'estava fabricant als centres industrials sevillans de La Cartuja o San Juan de Aznalfarache.

3. LES TAULES D'EIVISSA "A LA MODA"

La ceràmica recuperada a sa Penya representa una petita mostra de les vaixelles que gaudien de gran popularitat no tan sols a l'illa d'Eivissa, si no a tota Espanya. El grup més abundant és la pisa popular procedent de València, Manises principalment, tant en la versió policroma, amb un repertori decoratiu molt ampli, com en la versió monocroma. En això segur que té a veure el seu preu, més a l'abast de les classes populars, però també la proximitat de la costa llewantina, i, en concret, el port de València, un dels punts d'on partien els vaixells que arribaven al port de Vila. Com a sèrie popular, també els gibrells trianers varen tenir un gran èxit, gaudint d'una àmplia difusió, comparable a les vaixelles maniseres, a Eivissa és present, però en menor quantitat que els materials llewantins.

A la vista del conjunt ceràmic presentat, es pot afirmar que les taules eivissenques varen comptar també amb el parament que regnava en els mercats nacionals i europeus durant tot el segle XIX, la pisa fina amb decoració estampada del tipus anglès produïda a Espanya o, inclús, procedents de la pròpia Anglaterra i de França. Aquest tipus de vaixelles, fruit de la industrialització i de la fabricació en sèrie, estaven destinades a un públic

amb un major poder adquisitiu, a una creixent burgesia que volia peces de qualitat a preus assequibles.

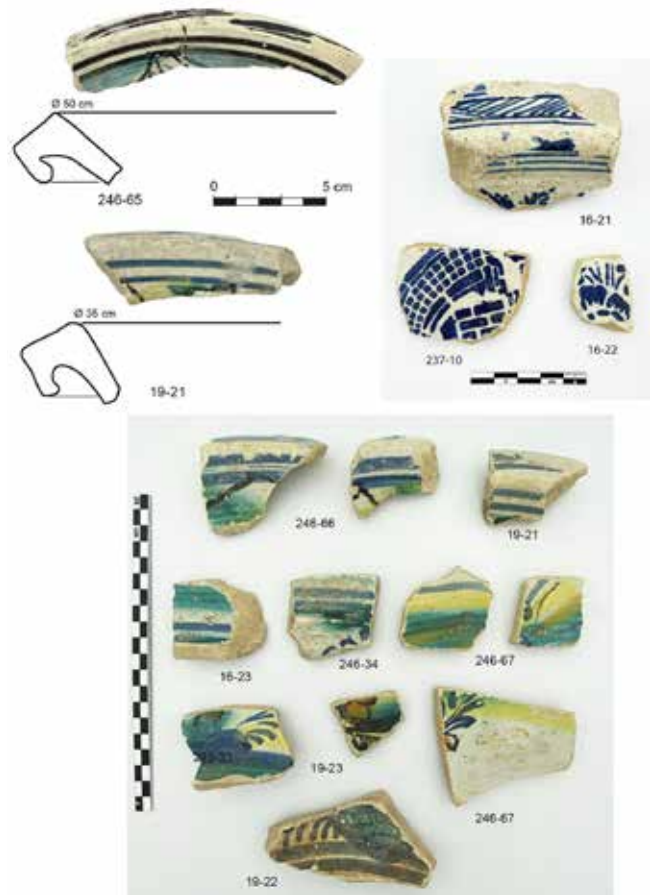

Fig. 12. Gibrells de Triana.

La datació del conjunt de les ceràmiques es pot fixar en la segona meitat del segle XIX. A final de segle és el moment en que es van abocar als reblerts per anivellar el terreny, sobre el que s'aixecaren els edificis del final del carrer Alt i núm. 20 del carrer Retir, en consonància amb les dades registrals dels habitatges. La construcció de les cases està relacionada amb una època de canvis en la configuració urbana de la ciutat d'Eivissa, una ciutat que des d'inicis del segle va anar creixent per donar resposta al creixement demogràfic. Per aquesta raó, a l'any 1841, s'havia permès la construcció de més plantes en els edificis existents, o al 1857 s'autoritzarà la demolició de la primera Estacada, ampliant el límit oest de la ciutat fins la segona Estacada, que s'acabaria demolint en 1887, una vegaada que havia perdut la seva funció defensiva. A partir dels anys seixanta es feren importants remodelacions a la Marina, com la modificació de l'accés del Portal de

la Mar, la construcció del Mercat Vell i sa Peixeteria i poc després s'iniciaria l'edificació de l'illa de cases entre la murada i els carrers d'Anníbal i Antoni Palau (Julbe i Pascuet, 2001: 60. Tur, 2006: 8-9). És en aquest context quan sa Penya, habitada per pescadors, mariners i comerciants, també creix i gràcies a això ens ha arribat el testimoni de les vaixelles que s'utilitzaven, confirmant que les taules eivissenques, sí, estaven a la moda.

4. BIBLIOGRAFIA

- ÁLVARO, F. (1996-1997): "Tipología de la cerámica de forma d'Onda del segle XIX" *Estudis Castellonencs* 7, pp. 727-796.
- BELLO, F. (1972): *Cerámica de Sargadelos*. Seminario de Estudios Cerámicos. Ediciones del Castro Osedo, La Coruña.
- BONMATÍ, C. i MILES, D. (2013): "La col·lecció de ceràmica de la Barbera" *Catàleg Casa Museu La Barbera dels Aragonés* (Bonmatí, Marí, Doncel i Espinosa eds.) Ajuntament de la Vila Joiosa i Casa Museu la Barbera dels Aragonés, Vila Joiosa, pp. 370-403.
- BUELGA, M. (1991): "La Asturiana, fàbrica de loza de Mariano Suárez Pola" *Arte e industria en Gijón (1844-1912)*, Museo de Bellas Artes de Asturias, Oviedo, pp. 265-320.
- (2000): *Estampaciones para las lozas de los siglos XIX y XX. La fàbrica de San Juan de Aznalfarache, Sevilla (1854-1954)*. Museo de Bellas Artes de Asturias, Oviedo.
- CERES. Red Digital de Colecciones de Museos de España. <https://ceres.mcu.es/pages/Main>
- COLL, J. (2009): *La cerámica valenciana. Apuntes para una síntesis*. Asociación Valenciana de Cerámica. Manises.
- (2015): "La loza decorada en España" *Ars longa* 17, Universitat de València, Departament d'Història de l'Art, pp. 151-168.
- COYSH A.W. Y HENRYWOOD R.K. (1982): *The dictionary of Blue and White Printed Pottery 1780-1880*. Antique Collectors' Club Ltd. Woodbridge, Suffolk.
- JORGE, M. (1959): "La Amistad (1845-1893) y la problemática de sus motivos cerámicos" *Arte Español, Revista de la Sociedad Española de Amigos del Arte*, tomo XXII, Madrid, pp. 129-143.
- (2007): *Artes industriales cartageneras. Lozas del siglo XIX*. Real Academia Alfonso X el Sabio, Murcia.
- JULBE, F. i PASCUET, R. (2001): *Introducción al análisis histórico de la ciudad de Ibiza (de la ciudad púnica a 1912)*. Demarcació Eivissa-Formentera del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears. Eivissa.
- MAESTRE, B. (1996): *La Cartuja de Sevilla. Fábrica de cerámica*. Pickman S.A. La Cartuja de Sevilla.
- MARTÍN, JAVIER E INGLESE, O. (eds.) (2016): *El control arqueológico del dragado del puerto de Maó*. Autoridad Portuaria de Baleares. Maó.
- PEYRÓ, A. i GAVARA, J. (2022): *La colección de loza. Fondos del Museo del azulejo "Manolo Safont"*. Ayuntamiento de Onda. Museo del Azulejo "Manolo Safont".
- PLEGUEZUELO, A. (1996): *Cerámicas de Triana: colección Carranza*. Fundación el Monte, Sevilla.
- PUEBLA, L. I. (2017): *Análisis de sellos de lozas arqueológicas del área fundacional como contribución al estudio de la economía y sociedad de Mendoza (1800-1960)*. Universidad de Cuyo, Facultad de Filosofía y Letras, Seminario de Licenciatura en Historia con orientación en Arqueología. Mendoza.
- RAMÍREZ, J. J. (2021): "Las cerámicas valencianas de los siglos XVIII-XIX en Jerez de la Frontera" *Revista de Historia de Jerez* 24, Centro de Estudios Históricos Jerezanos, pp. 177-203.
- ROSEN, J. (2018): *La Faïence en France du XIIIe au XIXe siècle: technique et histoire*. Hal Open Science. <https://shs.hal.science/halshs-01973891/file/Rosen%202018.pdf>
- SESEÑA, N. (1970): "La loza de Manises en el siglo XIX" *Archivo Español de Arte*, tomo 43, nº 172, pp. 395-406.
- (1978): "La loza de La Cartuja de Sevilla" *Boletín de la Sociedad Española de Cerámica y Vidrio*. Vol. 17, Nº 4, pp. 235-236.
- SIERRA, J. i TUDA, I. (1996): *Las lozas de Valdemorillo. Una aportación a la historia de las artes industriales madrileñas (1845-1915)*. Comunidad de Madrid, Consejería de Educación y Cultura. Madrid.
- TUR, F. (2006): *Es Mercat Vell*. Col·lecció Edificis i Monuments Singulars 1. Ajuntament d'Eivissa.

UN DEBATE POCO CONOCIDO: EL DERRIBO DE LAS MURALLAS DE IBIZA

Jordi H. Fernández

Investigador. Grupo de Investigación
Ibiza Púnica. (F-073 UAM)

Queremos tratar en este breve artículo el intenso debate que se originó en los medios de comunicación escritos en 1913, motivado por la propuesta de algunas personas de derribar, cuando menos, un lienzo de las murallas renacentistas aduciendo por un lado, su nulo valor defensivo y, por otro, el hecho de que éstas encorsetaban la ciudad impidiendo su crecimiento, lo que a juicio de los partidarios de su derribo, agravaba las condiciones de salubridad e higiene de la ciudad a causa del hacinamiento de la población.

El tema no era nuevo, puesto que, desde mediados del siglo XIX, en muchas ciudades españolas se había iniciado la petición o ya se había producido el derribo de numerosas fortificaciones, con la excusa de lograr un nuevo espacio mediante la creación de amplios ensanches o bulevares que permitieran su expansión urbanística, siguiendo el ejemplo de otras capitales y poblaciones europeas como París, Marsella, Hamburgo, Londres o Liverpool.

En España eran muchas las ciudades fortificadas que tenían como límite de su estructura urbana sus propias murallas, que habían tenido una función defensiva y fiscal. Sin embargo, la pérdida de esta situación, unido a los nuevos proyectos y necesidades de crecimiento urbano, provocaron el derrocamiento de muchas de ellas. En España las fortificaciones se

fueron derribando sin obedecer a un plan consensuado, aunque claro está que la demolición de los perímetros amurallados de unas ciudades fue el incentivo que motivó el de otras. En muchos casos se trataba de recintos mal cuidados y ruinosos, sin prácticamente cumplir la función para las que fueron levantadas, lo que significó un acicate más para su derrocamiento. A ello había que añadir las tensiones entre el estamento civil, que veía coartadas sus posibilidades de crecimiento con la creación de nuevos barrios e industrias, y el militar, ya que estaba prohibido construir alrededor de las defensas, al tiempo que limitaba y establecía las condiciones que debían tener las edificaciones en las denominadas *zonas polémicas*¹. Además, existía un tema económico relacionado con el cobro de arbitrios por la introducción de productos para el abasto de la ciudad (carne o productos agrarios como verduras, legumbres, grano o harina).

1 Según la Real Orden de 16 de septiembre de 1856, las Ordenanzas Generales del Ejército establecían un perímetro de 1.250 m. de protección a partir del exterior de las murallas, llamada zona polémica que se encontraba a su vez delimitada en tres sectores: La 1ª zona polémica se extendía 400 m. a partir de las murallas. En esta franja de terreno estaba prohibido todo tipo de edificación. La 2ª zona se extendía 400 m. a partir de la 1ª. En ella podía construirse, pero el edificio no podía superar la altura de un piso, debiendo ser la construcción únicamente de hierro y madera. La 3ª zona polémica tenía una longitud de 450 m. a partir de la 2ª. En ella la construcción debía de ser también de planta baja, aunque empleando para ello un sistema de muros y pilares, con entrepaños de 0.56 m. de lado los primeros y 0,14 m. de grueso los segundos.

Muralla larga y Portal de Ses Taules.

El derribo de muchos de estos recintos como el de Barcelona a partir de 1854, fue imitado en un primer momento por ciudades como San Sebastián (1864), Valencia (1865), Madrid (1868) o Sevilla (1873), a las que seguirían posteriormente las actuaciones en las de Córdoba (1905), Cádiz (1906), Jaca (1915) o Pamplona (1921)².

En lo que a las Baleares se refiere, aunque la petición del derribo de las murallas de la ciudad de Palma había sido solicitada mucho antes, no fue hasta 1873 que el presidente de la Primera República, Estanislao Figueras, autorizaría la demolición del tramo de la muralla que daba al mar, entre la puerta del Muelle y la de Atarazanas, iniciándose los trabajos

el 15 de febrero de ese mismo año ante el entusiasmo general y que concluyeron en poco tiempo. Allí quedó una amplia explanada abandonada durante años y en la que se realizó el Paseo Sagrera (Seguí Aznar, 1985-1987: 394). El 7 de mayo de 1895 se aprobaría la Ley de Cesión y derribo de las murallas, por la que por un lado desaparecían “las zonas polémicas”, y por otro el que el Ministerio de la Guerra cediera el recinto amurallado al Ayuntamiento palmesano, condicionado todo ello por esta misma ley, a la redacción de un proyecto de ensanche de la ciudad.

El concurso para su redacción se convocó al año siguiente, ganándolo el ingeniero de Caminos, Canales y Puertos, el ibicenco Bernardo Calvet y Girona, presentado en 1897 y aprobado definitivamente por Real Decreto de 22 de febrero de 1901 (Calvet y Girona, 1909). Un año después, el 12 de febrero de 1902, el rey Alfonso XIII firmará la R.O. autorizando el derribo de las murallas de Palma.

2 Elizarde Marquina, Esther (2008): Derribo de murallas y expansión urbana: el caso de Pamplona en el contexto hispano de los siglos XIX y XX. *Cuadernos de la Cátedra de Patrimonio y Arte Navarro*, nº. 3, pp. 693-706.

Precisamente el inicio de su derribo, dará lugar a que el Conde de San Simón y Eusebio Estada, quienes habían realizado las gestiones para su demolición ante el gobierno, sean declarados hijos ilustres de Palma³. También el inicio del derribo de la primera piedra, cuya madrina fue la hija del general Weyler, fue celebrado con distintos actos y todo tipo de fiestas⁴.

Estado actual del interior del refugio (Foto JHF).

Muy pronto en Ibiza, con el seudónimo de *Cuhauthemoc*, Bartolomé Ramón Capmany criticará el abandono de la isla por parte del Gobierno, refiriéndose al estado ruinoso de la fortificación la cual disponía únicamente de tres cañones de bronce que habían sido inutilizados hacía algunos años, lo que haría fácil que cualquier nación extranjera, dada la situación estratégica de la isla, pudiera hostilizar la costa de Levante o Mallorca⁵. A ello se unió Guillermo Ramon quien publicó, en dos días diferentes un mismo artículo, en *El Porvenir* y *El Correo de Ibiza*. quejándose de la existencia de una fortificación que

de nada sirve, con problemas de salubridad y la presencia de una zona polémica⁶. *Cuhauthemoc* escribirá un artículo sobre la inutilidad de la cortina interior de la muralla que divide la ciudad de Ibiza⁷, y una carta abierta al general Valeriano Weyler, entonces Ministro de la Guerra, motivada por la decepción que había causado la negativa del Ministerio a acceder a la petición del Ayuntamiento de Ibiza de suprimir o modificar las condiciones para poder edificar en la zona polémica⁸.

El general Weyler, también mediante una carta abierta⁹, indicará que no es posible acceder a lo solicitado por estar en pugna con los intereses de defensa del territorio. Sin embargo, deja la puerta abierta a que, mediante los trámites reglamentarios, pudieran autorizarse las pretensiones del vecindario si se limitaran a solicitar el que se ensancharan las puertas de acceso del recinto fortificado a fin de facilitar su accesibilidad.

Cuhauthemoc insistirá en otra carta al general Weyler¹⁰ señalando que a la petición del Ayuntamiento se añada el que se acceda a: “*Que se amplíe uno de los lados del polígono que se formó al conceder el Ministerio permiso para edificar en el arrabal de la Marina, arrabal que es hoy el centro de vida de la población, donde radica el comercio todo, y todas las artes é industria*”. También al día siguiente volverá a dirigir otra carta al Ayuntamiento¹¹ insistiendo en que habría de hacerse esta petición para construir en las afueras del recinto fortificado y que también debería solicitarse la apertura de un portillo en la cortina de la muralla enclavada en el centro de la población para facilitar el tránsito de carruajes por la subida de Santo Domingo lo que facilitaría que se concediera el derribo del lienzo de muralla comprendido entre los dos portillos, así como la ampliación del polígono formado por la llamada zona polémica en el que poder construir en un determinado número de metros.

3 *El Porvenir*, 7 de agosto de 1902.

4 *El Porvenir*, 13 de agosto de 1902.

5 *El Porvenir*, 5 de febrero de 1902.

6 *El Correo de Ibiza* y *El Porvenir*, 15 de mayo y 10 de junio de 1902.

7 CUHAUTHEMOC: Abandonados, *El Porvenir*, 22 de septiembre de 1902.

8 *El Porvenir*, 24 de septiembre de 1902. *Vide* nota 1.

9 *El Porvenir*, 17 de octubre de 1902.

10 *El Porvenir*, 18 de octubre de 1902.

11 *El Porvenir*, 19 de octubre de 1902.

Hay que tener presente que toda esta situación está ligada a la problemática de la delimitación de la “zona polémica” que afectaba al recinto fortificado de Ibiza y al sentimiento que se tenía sobre la inutilidad de las murallas de la ciudad, motivando el que periódicamente y a lo largo de sucesivos años, aparecieran en la prensa local o recogiendo la opinión de otros periódicos palmesanos, distintos artículos alusivos al abandono en que se encuentra Ibiza en cuanto al tema de las murallas y a la “zona polémica”¹². Incluso años más tarde se hará eco de ello el diario El País en información recogida por el Diario de Ibiza, haciendo mención a que *...existen en Ibiza unas ruinosas murallas de la época de Felipe II que impiden a los vecinos el blanquear sus casas y realizar obras sin el previo permiso de la autoridad militar*¹³.

Aunque la “zona polémica” no dejó de afectar a la vida de la ciudad, hasta 1910 no volveremos a encontrar referencias a la misma, aunque hemos de suponer que a nivel oficial debieron de realizarse numerosas gestiones para su modificación o supresión, ya que, de quedar libres de las restricciones impuestas por la jurisdicción militar, se podría edificar sin restricción en todos los terrenos de la ciudad. De hecho, en marzo de 1910 llegó a Ibiza una comisión militar para solicitar al Ministerio de la Guerra su supresión¹⁴, por lo que se propone agradecer al gobernador militar General Pérez Clemente su interés en suprimir la zona polémica¹⁵. Sin embargo, el tema de su modificación era complejo puesto que algún tiempo después, el General Pereyra, recibirá un escrito del Estado Mayor del Ejército en el que se le comunicaba que esta modificación no se podía resolver con la premura deseada al estar unido a un plan general que afectaba a otras plazas fortificadas de España¹⁶.

El Consejo de Ministros del día 20 de febrero de 1913 modificó la zona polémica de Ibiza¹⁷ que será aprobada por Real decreto de 26 de febrero (Gaceta de Madrid núm. 58 de 27 de febrero de 1913), y que quedará delimitada de la siguiente forma¹⁸:

12 Diario de Ibiza, 3 de febrero, 4 de marzo y 5 de abril de 1904.

13 Diario de Ibiza, 8 y 12 de julio de 1907.

14 Diario de Ibiza, 14 de marzo de 1910.

15 Diario de Ibiza, 16 de marzo de 1910.

16 Diario de Ibiza, 13 de marzo de 1912.

17 El Resumen, 24 de febrero de 1913.

18 El Resumen, 1 y 3 de marzo de 1913.

“Se asigna al recinto primera y segunda zona de 350 metros cada una, limitadas al Este y Sur por el mar y al Norte y Oeste por las murallas de la Plaza y la carretera a San José. Quedando el resto de los polígonos de tolerancia de la Marina a ser terrenos de libre edificación. Así pues, las zonas polémicas quedarán reducidas a la zona de *es Soto*¹⁹ y la del Puig des Molins y la Marina y ensanche, desde la carretera de San José hasta el mar, queda libre de toda traba, por parte del ramo de Guerra”.

Poco después el Ayuntamiento de Ibiza recibirá un plano detallado de las nuevas zonas polémicas asignadas a la fortificación de la ciudad, las cuales serían señalizadas con nuevos hitos²⁰.

No obstante, la opinión de que las murallas y su zona polémica eran un obstáculo para el desarrollo de la ciudad era para muchos una realidad. De ahí que la *Sociedad Económica Ibicenca de Amigos del País* redacte un informe dando respuesta a la problemática de proporcionar viviendas para las clases más desfavorecidas, mencionando que el Ayuntamiento posee una gran cantidad de terrenos sin edificar en el ensanche de la población que podría ceder en todo o en parte para la construcción de *casas baratas para obreros* (sic). Igualmente, este informe se refiere al hecho de que el Estado posee grandes extensiones de terrenos abandonados situados alrededor de las murallas que podrían enajenarse en su mayoría y destinar parte de su producto a la construcción de viviendas y que podría ceder al Ayuntamiento de la ciudad las murallas que fueron declaradas inservibles imponiendo a la Corporación municipal la obligación de construir viviendas como las que el Gobierno trata de fomentar, recomendando para ello distintas medidas que deberían emprender los Ayuntamientos y las Diputaciones, así como el propio Estado mediante la imposición de diversos impuestos²¹.

19 Nombre con el que se conocen los terrenos exteriores del recinto amurallado de la zona meridional del Puig de Vila..

20 El Resumen, 23 de mayo de 1913.

21 El Resumen, 17 de agosto de 1911.

Felipe Curtoys²² es también de la opinión de que había que mejorar la traza urbana mediante el aplanamiento del terraplén llamado muralla larga (Fig. 1) con la finalidad de unir el barrio de la Peña con el de Santo Domingo en la zona conocida como la Carroza, dejando ambos barrios a un mismo nivel. Según su punto de vista, el coste de la obra quedaría amortizado con la venta de la piedra, la tierra y los solares resultantes.

Fig. 1. Muralla larga (Foto JHF).

Igualmente, algunos partidos políticos atendiendo las voces de algunos ciudadanos, solicitarán la supresión de la cortina que separa la ciudad, dirigiendo al General Weyller esta petición, según el telegrama que le fue remitido el 1 de mayo de 1913 por el vicepresidente del Partido Liberal²³.

Esta circunstancia será, probablemente, la causa de que una persona que firmó con una X para conservar el anonimato, escriba un extenso y razonado artículo relativo a la solicitud de que desaparecan las murallas. Se refiere a que esta petición imita lo que se ha hecho en Palma o Barcelona, pero los casos no son iguales ya que en estas ciudades las murallas encerraban a la población sin ningún objeto al encontrarse en terrenos llanos. Señala igualmente que las murallas en Ibiza no perjudican a nadie ya que son muros de contención, a semejanza de las paredes que se construyen en las montañas cultivadas para evitar el arrastre y la pérdida de tierra vegetal,

por lo que tendrían que ser sustituidos por otros con un costo enorme. Las murallas levantadas en tiempos de Carlos V y Felipe II dieron a Ibiza la importancia estratégica que tiene y son la admiración de todos los visitantes. Se refiere luego a la demolición de la cortina larga y se pregunta si es para que las casas de la Carroza disfruten de mejores vistas, para urbanizar el terreno que ocupa o para el aprovechamiento de sus piedras, teniendo que calcular el triste espectáculo que resultaría luego de ver en ruinas o demolida la muralla que une el Portal de las Tablas con el baluarte de Santa Tecla. Y dado que se trata del único monumento que tiene Ibiza, antes de emprender cualquier acción se pregunte a quienes conocen su importancia, como al Marqués de Zayas, Rahola, Rusiñol, P. Fita, Vives y Escudero, Pereyra, Fajarnés, Curtoys, Serra Torres -metge "Riquet"-, Román, Riquer, Ramon Capmany, Macabich, Pérez-Cabrero y otros más, que den su opinión y se obre en consecuencia. La Real Academia de la Historia y la Sociedad Arqueológica deberían también emitir sus informes al igual que los directores de la prensa que quedan invitados a ilustrar al público. El articulista afirma que lo que le mueve a iniciar esta campaña es el amor a Ibiza por encima de toda consideración personal, finalizando así el artículo: *"Los asuntos de estética, de arte, de historia, no puede resolverlos bien el plebiscito, como tampoco sabrá resolver éste los que atañen a la vida económica del municipio. Seamos prudentes y obremos en conciencia, como buenos ciudadanos"*²⁴.

En días sucesivos, atendiendo al requerimiento del anónimo articulista, aparecerán en la prensa local distintos artículos en contra de su derribo en los que firmarán distintas personas aludidas²⁵ por el escritor anónimo. Arturo Pérez-Cabrero²⁶ también se manifestará en contra de que se toque una sola piedra de tan importante monumento legado por sus progenitores. Indica que se han de reunir todos los esfuerzos para que sean declaradas Monumento Nacional, entregándolas al Ayuntamiento para que las conserve y puedan convertirse en paseos ciudadanos, también

22 CURTOYS: ¡Abajo lo inútil y paso al progreso!, Diario de Ibiza, 13 de junio de 1912.

23 El Resumen, 2 de mayo de 1913.

24 X: Las murallas, *El Resumen*, 5 de mayo de 1913.

25 Respondiendo a un requerimiento, *Diario de Ibiza*, 12 de mayo de 1913. Ignoramos de quien se trata el firmante ya que la segunda página aparece equivocada.

26 PÉREZ-CABRERO: Las Murallas, *El Resumen*, 15 de mayo de 1913.

señala que el ensanche natural de la ciudad estaba ya iniciado debiendo continuar el Paseo de Vara de Rey, hasta llegar al Puig des Molins.

Al día siguiente aparecerá un artículo de Isidoro Macabich quien tras felicitar al anónimo señor X por su patriotismo, se manifestará totalmente en contra de la demolición de la cortina que une los baluartes de Santa Lucia y San Juan, uniendo su voto al de Pérez-Cabrero para la declaración de las murallas como Monumento Nacional²⁷. El 19 de mayo Antonio Serra Torres también se mostrará contrario a la mutilación de las murallas, ya que las razones de carácter higiénico que se aluden para ello no son motivo suficiente toda vez que la conformación de la ciudad circundada por las murallas, en donde a excepción de algunas viviendas del Portal Nou, Plaza de las Herrerías o la Carroza, la mayor parte de las casas asoman sus fachadas por encima del nivel amurallado con entrada

de suficiente aire y luz por lo que no se justifica en absoluto su derribo²⁸. También aparecerán otros escritos con los mismos argumentos contrarios al derribo de las murallas como el de Mariano Bellogin²⁹ o el de Bartolomé de Roselló³⁰, mientras que otros, como el aparece firmado por “El Duende”³¹ señala que, aún entendiéndose que las murallas se deben conservar, desde el punto de la salubridad la ciudad alta y el barrio de La Peña ganarían mucho sin la fortificación, aunque ve dificultades insuperables para conseguirlo, por lo que no ve inconveniente en que se pida y se conceda y que, cuando haya medios para la conservación o para el derribo, “*ya se verá lo que más conviene al arte, a la historia, a la estética, a la higiene, etc.*”.

Fig. 2. D. Viñets, anys 20-30.

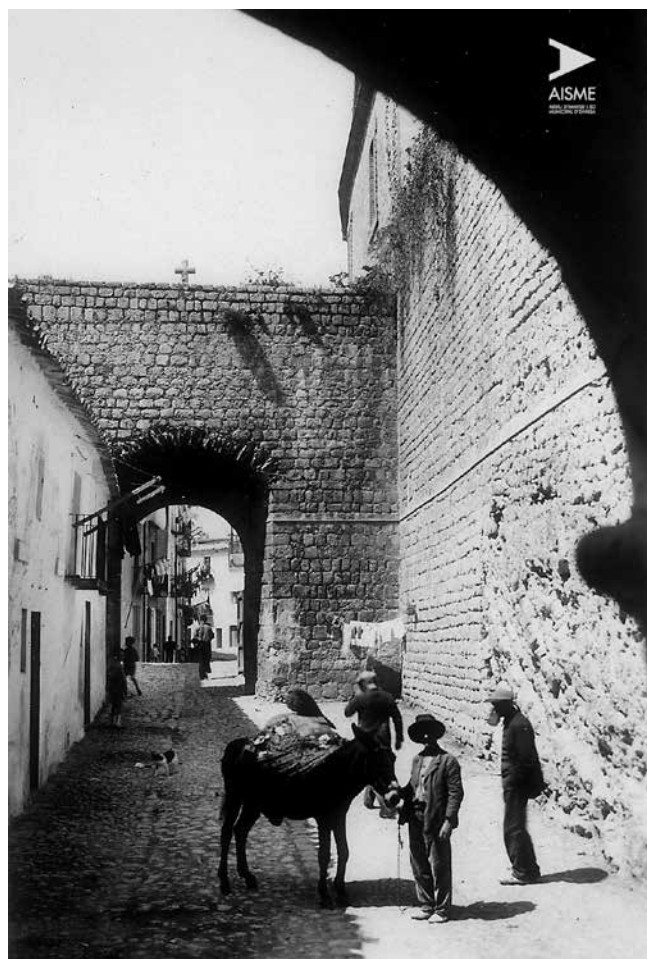

Fig. 3. D. Viñets, anys 30.

27 MACABICH: En defensa de un monumento, *El Resumen*, 16 de mayo de 1913.

28 SERRA TORRES: Sobre el derribo de las murallas, *El Resumen*, 19 de mayo de 1913.

29 BELLOGUIN: Las Murallas, *El Resumen*, 20 de mayo de 1913.

30 DE ROSELLÓ: El derribo de las murallas. Voto en contra, *El Resumen*, 21 de mayo de 1913.

31 EL DUENDE: Plebiscito, *El Resumen*, 27 de mayo de 1913.

Fig. 4. Pati d'Armes 1935. Foto Denise Bellon.

También participará en este debate José Costa "Picarol"³² quien justificaba la petición de los diputados provinciales ante el general Weyler del derribo de la cortina interior de la muralla, porque iba a significar una mejora importante para los barrios de la Carroza y de la Peña. El autor de la carta no comprendía porqué no se había protestado cuando los periódicos publicaron los escritos de B. Ramón Capmany sin que se levantara ninguna voz en contra. Igualmente abogaba por defenderse del expolio a que estaba sometida la necrópolis del Puig des Molins y trabajar en que fuera la necrópolis y no las murallas las que fueran declaradas monumento nacional, reclamando las mil pesetas que figuraban en los presupuestos para las excavaciones, solicitando al mismo tiempo que el Ministro de Guerra no permitiera hacer ninguna excavación cuyos materiales no fueran con destino al Museo Arqueológico de Ibiza.

Esta carta recibirá una indignada respuesta de Arturo Pérez-Cabrero³³ quien le mostraba su desacuerdo con el propósito de derribo de la muralla indicándole que las antiguas peticiones no representaban un claro peligro para la fortificación ya que existía por

32 COSTA: La muralla larga y su derribo, *El Resumen*, 30 de mayo de 1913.

33 PÉREZ-CABRERO: La muralla larga y el Sr. Costa, *El Resumen*, 31 de mayo de 1913.

Fig. 5. Patio armas y cuerpo de guardia. Estado actual (Foto JHF).

ellas una ojeriza motivada por la existencia de la zona polémica, ya desaparecida. También de forma irónica aludía a su repentino interés por el Museo Arqueológico que hasta el momento tanto el Sr. Costa como otros muchos nada habían hecho en su beneficio. También le indicaba que no era una novedad su propuesta de declaración de la necrópolis como monumento histórico que hacía años le había solicitado al político catalán Federico Rahola i Tremols, al igual que la Junta de Patronato del Museo que también había pedido al Estado la exclusividad para realizar excavaciones en la necrópolis para el Museo, sin éxito. También le reprocha no haberle visto entre los que han fundado el museo, ignorando que perteneciera a ninguna asociación de fomento de turismo, desconociendo que haya escrito guías, libros, discursos u otras publicaciones, si bien se alegra de sus buenas intenciones actuales en pro del museo y la necrópolis, deseando que tenga mayor fortuna en este escabroso camino que se ha trazado, si bien no por ello tendría más razón en su defensa de mutilación de las murallas.

José Castelló Ribas, bajo el pseudónimo *Pico de Mirandola*³⁴ intervendrá en esta polémica introduciendo el factor de los servicios ciudadanos. En efecto, Castelló insistirá en que la muralla larga debe derribarse, una vez el Ayuntamiento haya dotado a la población de agua y otras mejoras ciudadanas.

34 PICO DE MIRANDOLA: Nuestras murallas, *El Resumen*, 2 de junio de 1913.

Fig. 6. D. Viñets, mitjan s. XX.

También participará en esta discusión José Torres Colomar³⁵ quien se manifiesta totalmente contrario al derribo de la cortina larga. No duda de la buena intención de los diputados que solicitaron el apoyo del general Weyler para conseguir el derribo de esta parte de la muralla, pero opina que sería mejor que se trabajase para lograr la supresión de la zona polémica, la declaración de las murallas como Monumento Histórico y su entrega al Ayuntamiento para su cuidado y la ejecución de un paseo que podría financiarse mediante suscripción popular. Insiste en que la situación de las murallas de Ibiza nada tiene que ver con las murallas de Palma o Barcelona las cuales ceñían la población como un círculo de hierro impidiéndoles su expansión.

35 TORRES COLOMAR: Sobre el derribo de las murallas, *El Resumen*, 3 de junio de 1913.

Este debate aparentemente quedó en suspenso, aunque al parecer había un numeroso grupo de personas partidarias de su derribo. No sería hasta casi veinte años más tarde que Bartolomé Ramón Capmany, en esta ocasión bajo el seudónimo de *Raymundo de Peñafort* en vez del de Cuhatemoch con el que había participado en el debate sobre la conservación o derribo de las murallas en 1913, volvería a abrir esta polémica, que tendría poco recorrido. En 1931 dirigirá una carta abierta al Presidente de la República, Don Niceto Alcalá Zamora³⁶. En su escrito, tras un preludeo sobre los males sufridos por los ibicencos a manos de la Casa de Austria y de los Borbones y el expolio de las salinas, le solicita la donación de las inútiles murallas y baluartes que dividen la ciudad en dos. Pone como ejemplos la entrega del Alcázar al ayuntamiento de Sevilla, el Palacio Pedralbes al de Barcelona o el castillo de Bellver y la Almudaina al de Palma. De esta manera el Ayuntamiento de Ibiza podría, una vez derribados los baluartes y rebajada hasta la mitad la cortina central, vender magníficos y céntricos solares y hacer un bellissimo paseo con vistas a la Marina y a la Carroza.

Fig. 7. Estado actual sin el antiguo depósito municipal (Foto JHF).

36 RAYMUNDO DE PEÑAFORT: Un oprobio secular que debe desaparecer. *La Voz de Ibiza*, 28 de abril de 1931.

A este escrito seguirá otro de un colaborador anónimo que firma con la letra S³⁷ en contra de la propuesta formulada por *Raymundo de Peñafort*, aludiendo a que fue la existencia de la *Zona polémica* la que significó una traba para la construcción y que Ibiza no necesitaba los terrenos de la muralla que ni se debe derruir o mutilar puesto que son un monumento digno de admiración y que era una lástima que los ayuntamientos pasados no hubieran pedido a los sucesivos gobiernos de la nación, la cesión del baluarte de Santa Lucía o bien de toda la fortificación para para convertirlos en parques, jardines y paseos, pero que en absoluto debía derribarse la fortificación.

Pocos días después intervendría en esta discusión Antonio Molina, apoyando la petición de Ramon Capmany³⁸. Bartolomé de Roselló³⁹ publicará a su vez un escrito en contra de la propuesta formulada por *Raymundo de Peñafort*, argumentando que, al margen de la dificultad que supondría convencer a las autoridades de la cesión de las murallas, da diversas razones por las que pocos solares se iban a conseguir por cuanto la entrega de la fortificación estaría condicionada, como ya había sucedido en Barcelona y Palma, a destinar el lugar que éstas ocupaban a paseos o vías públicas. Por otro lado, la muralla que se iniciaba en el baluarte llamado del “Palomar” (baluarte de Sant Joan) y que llegaba hasta la batería de “La Bandera”, servía como apoyo al barrio del Portal Nuevo (sic), la iglesia de las Monjas, al Hospital, a los cuarteles y pabellones del Castillo y a la Catedral, mientras que la otra parte de la muralla, era el sostén de la iglesia de Santo Domingo, a las Casas Consistoriales (sic) y al “Balcón del Mediterráneo (seguramente el Mirador de la Plaza de España, junto al Ayuntamiento)”. Finalizará su escrito señalando que, dado que *Raymundo de Peñafort* destinaba la llamada “muralla larga” a un “bellísimo paseo con vistas a la Marina”, apenas quedarían solares para destinar a la construcción. Roselló finalizará su escrito señalando que lo que realmente debería pedirse sería la cesión de *es Soto*, la supresión

completa de la Zona Polémica, la apertura de la Puerta del Palomar desde la calle Conde de Rosellón y la comunicación a través del Revellín y desde la Plaza de España con *es Soto*.

Fig. 8. Estado actual del acceso al antiguo refugio, desde la actual Plaza de España (Foto JHF).

*Raymundo de Peñafort*⁴⁰, en un tono profundamente respetuoso, responderá a los argumentos expuestos en la Voz de Ibiza por Bartolomé de Roselló. En este artículo planteará su punto de vista de lo que debería hacerse con las murallas. Se refiere a que el baluarte de Santa Lucía, rebajado un tercio, podría ser el emplazamiento de un Gran Hotel de Turismo, mientras que el Polvorín, podría destinarse a garaje y bodega, y alrededor un hermoso jardín arbolado. Señala igualmente que al derribar la muralla larga hasta el nivel de la Carroza y hasta muy cerca del Portal de las Tablas, quedaría un paseo precioso que las casas de la Carroza ganarían y, con los escombros podría realizarse una rampa que, pasando por detrás de la Pescadería llegarían los autos hasta el mismo Hotel. Plantea también dejar la entrada principal “con su medallón” quitar las puertas y reparar la bóveda al estilo de un arco de triunfo, y retirar el “murallón” delante de la casa Villangómez y una vez nivelada en declive dicha rampa como continuación de La Carroza, mientras que el llamado rastrillo desaparecería construyendo una hermosa escalinata. En el baluarte central que comprende toda la calle de Antonio Palau, la llamada plaza de la Fuente y toda la calle Aní-

37 S: De ningún modo. *Diario de Ibiza*, 2 de mayo de 1931.

38 ANTONIO MOLINA: Para que sirvieron y para qué sirven las murallas de Ibiza. *La Voz de Ibiza*, 6 de mayo de 1931.

39 BARTOLOMÉ DE ROSELLÓ: Las murallas no deben desaparecer. *La Voz de Ibiza*, 9 de mayo de 1931.

40 RAYMUNDO DE PEÑAFORT: Discrepancia. *La Voz de Ibiza*, 12 de mayo de 1931.

bal hasta la del Conde de Rosellón, rebajado hasta la altura de la Plaza Luis Tur y Palau (desde 1981 Plaça de Vila), podría edificarse y dejar lugar para una plaza pública. Igualmente, plantea que, desde el antiguo Palomar, costeano a otra cortina de muralla que habría que respetar como muro de contención, daría acceso a la ciudad a toda clase de vehículos. Por último, recordaba que también quedaban los terrenos de *es Soto* para edificar chalets.

Fig. 10. Salida del refugio. Estado actual (Foto JHF).

Fig. 11. Acceso al refugio desde es Soto (Foto JHF).

Bartolomé de Roselló⁴¹ dará respuesta a las propuestas de *Raymundo de Peñafort* y tras agradecer los elogios recibidos a su persona, celebra las aclaraciones realizadas y tener conocimiento de las propuestas de lo que se debería hacer en las murallas. Coincide Roselló con el articulista, en hacer en el baluarte de Santa Lucía, rebajado un tercio o mejor tal como se encuentra, un Gran Hotel de Turismo, convirtiendo el Polvorín en garaje y bodega. Opina que la “muralla larga” puede ser un paseo sin derribarla y que puede construirse una rampa por detrás de la Pescadería para llegar al hotel, abriendo una puerta en el rincón que forma la Peña. Respecto a la puerta principal señala que mejor sería dejar la puerta como está restituyendo el puente con sus cadenas. Coincide con *Raymundo de Peñafort* en derribar el murallón frente a la casa de Villangómez, al igual que el cuerpo de guardia, las casas de la parte inferior y la casa construida junto al portal que da acceso a la entonces Plaza Luis Tur y que el rastrillo sea sustituido por una escalinata que tenga carácter monumental. Se muestra en total desacuerdo en rebajar el baluarte de Santa Tecla planteando que sería mejor un jardín arbolado, mientras que considera acertada la construcción de una puerta y una rampa en el antiguo Palomar para el acceso de vehículos y el que se cedan los terrenos de *es Soto* para destinarlos a jardines públicos o para construir chalets.

Fig. 12. Actual paso subterráneo en el Baluarte de San Juan (Foto JHF).

41 BARTOLOMÉ DE ROSELLÓ: Ese es otro cantar, pero aún no estamos a tono. *La Voz de Ibiza*, 24 de mayo de 1931.

Fig. 13. Acceso a Dalt Vila por el Baluarte de San Juan (Foto JHF).

Afortunadamente, este proyecto no se llevó a cabo. No se construyó un hotel en el baluarte de Santa Lucía ni se abrió un acceso para el mismo en la muralla. Tampoco se realizó ninguna obra que comportara alguna intervención que afectara a las murallas. Por lo que respecta al cuerpo de guardia y al Patio de Armas tras la adquisición de las viviendas que se habían construido aprovechando la arquería, fueron demolidas al año siguiente (Figs. 2- 4). Lamentablemente su estado se encontraba en muy mal estado por lo que bajo la dirección del aparejador municipal D. Jaime Mauri Corbella, tras numerar los sillares fue desmontada para evitar accidentes. Posteriormente, habiéndose conseguido una subvención en 1950, se procedió a la restauración del cuerpo de guardia y la arquería bajo la dirección del Arquitecto del Patrimonio Artístico D. Alejandro Ferrant Váz-

quez y del aparejador municipal Sr. Mauri (Fig. 5). Años después, en 1960 se procedió a la demolición de antiguo depósito municipal construido adosado a la fortificación, junto al arco de acceso al Patio de Armas del recinto amurallado (Fig. 6 y 7), el cual había sido declarado Monumento Histórico Artístico en 1942⁴².

Sin embargo, la ciudad adolecía también de otros problemas que preocupaban a la ciudadanía y cuya solución era reclamada desde los inicios del pasado siglo XX. En la prensa escrita de la época, son numerosas las peticiones al respecto que incluso comportaron colectas ciudadanas para acometerlas, pero que no vamos a tratar aquí.

⁴² BOE, N° 37 06/02/1942.

Uno de ellos era el lograr la apertura de un paso que pusiera en comunicación la ciudad antigua con *es Soto*. Esta obra no se llevaría a cabo hasta 1937 cuando la Junta de Defensa Pasiva Antiaérea mandó construir distintos refugios para la población civil de la ciudad. Entre las distintas obras proyectadas, se encontraba el refugio situado en la Plaza de España, donde se excavó un túnel en la muralla del Revellín, un espacio de 25 x 2,50 m. con mortero y cal y capacidad para 250 personas⁴³ (Figs. 8 – 11).

Fig. 14. Restos de la casamata del Baluarte de San Juan
(Foto JHF).

El otro proyecto, igualmente solicitado durante largos años, era abrir un nuevo acceso rodado a Dalt Vila realizando un túnel en el llamado baluarte del Palomar (baluarte de Sant Joan) desde la calle Conde de Rosellón para comunicar la parte baja de la ciudad con la actual Plaça de Vila. Este proyecto, bajo la dirección del arquitecto D. Alejandro Ferrant, con diversas modificaciones para una mejor ejecución, solo se lograría y tendría su visto bueno en

1961, mediante una subvención de 150.000 pesetas, concedido por el entonces Ministerio de Educación a través del Patrimonio Artístico Nacional⁴⁴. Esta obra, iniciada en 1962 a partir del baluarte de Sant Joan, se prolongó durante varios años por las muchas dificultades con las que se encontraron, además de algún derrumbe y falta de presupuesto. El túnel construido, que quedó abierto al tránsito rodado en 1971 (Figs. 12- 13), tuvo que perforar el muro de la fortaleza del proyecto de Giovanni B. Calvi y también la casamata del baluarte diseñado por Jacobo Paleazzo “el Fratín” en el nuevo proyecto de ampliación del recinto fortificado, en cuyo lugar se instalaban las armas para su defensa. Mas recientemente, en 1997, se acometieron obras de canalización para la evacuación de las aguas aprovechando para dar mayor amplitud al túnel para permitir el paso de vehículos de mayor tamaño, lo que conllevó a la demolición de los restos de la fortificación de Calvi y su vaciado, así como a la pérdida del suelo de la casamata del baluarte (Fig. 14). Pero este tema sería objeto de otro estudio.

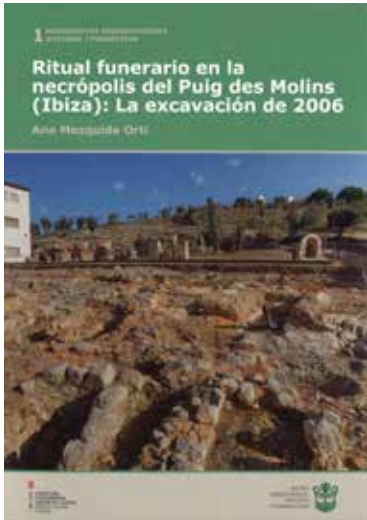
BIBLIOGRAFIA

- CALVET Y GIRONA, B. (1909): Proyecto de Ensanche de la Ciudad de Palma de Mallorca. Memoria. Tipolitografía de Amengual y Muntaner. Palma.
- FERRER ABÁRZUZA, A. (2006) Contra les bombes de la república. Els refugis d'Eivissa. *Eivissa* n°s 44-45, pp. 20-22.
- SEGUÍ AZNAR M. (1985-1987): Planteamientos teóricos y realización practica del Plan Calvet. Revista Mayurqa, 21, pp. 393- 411.

43 FERRER ABARZUZA, 2006: 22.

44 Diario de Ibiza, 21 de febrero de 1961

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

**MEZQUIDA ORTI, ANA.
RITUAL FUNERARIO
EN LA NECRÓPOLIS
DEL PUIG DES MOLINS
(IBIZA): LA EXCAVACIÓN
DE 2006.**

**Monografies arqueològiques
d'Eivissa i Formentera, núm.
1 (Eivissa, 2023). 393 pàgines,
amb dibuixos i fotografies
a color i catàleg en format
digital. Castellà.**

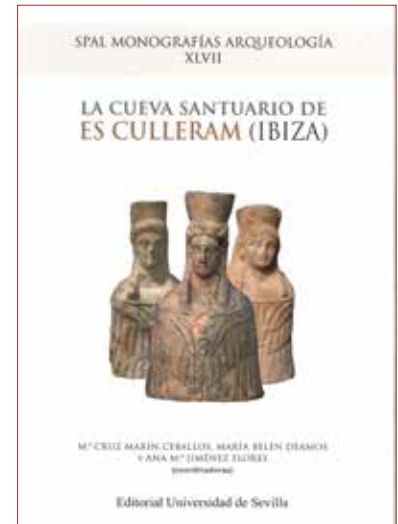
És un petit orgull per la nostra revista FITES presentar aquest llibre, d'una banda, perquè es tracta d'un treball molt ansiat, i d'altra, perquè es tracta de l'original que inaugura una nova sèrie de Monografies del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Es tracta d'un format nou, que s'adapta a les noves necessitats tant d'investigadors com d'aficionats al món de l'arqueologia. Ana Mezquida Orti, investigadora íntimament vinculada amb la Necròpolis del Puig des Molins, ens presenta una obra completa

i actualitzada sobre la campanya d'excavació realitzada al jaciment l'any 2006, esdeveniment que va suposar a més d'un gran treball de recerca, la seva Tesi Doctoral, que ara, sistematitzada i resumida conforma aquest primer volum de la nova sèrie editorial del MAEF.

L'obra aporta un estudi general i inèdit d'un sector concret del jaciment, situat just a l'entrada de l'actual edifici del Museu. La campanya duta a terme l'any 2006 va ser finançada pel Ministeri de Cultura en el context de la reforma desenvolupada en les instal·lacions del Museu per la seva reobertura l'any 2012.

És una lectura clau i concisa, molt recomanada tant per a aquells que vulguin fer una primera immersió en la història del jaciment, ja que no falten referències d'intervencions prèvies com a tots aquells que ja tinguin coneixement d'aquest, pel fet que presenta amb cura una detallada descripció de la ubicació, estructura, tipologia i context dels enterraments localitzats durant la campanya.

Es tracta, per tant, d'una fantàstica forma d'obtenir un complet estat de la qüestió i una visió global d'un sector prèviament conegut de la necròpolis, que inclou per primera vegada un anàlisi tipològic i contextual del material aparegut, però també una revisió dels coneixements que es tenim a dia d'avui sobre el ritual a la necròpolis del Puig des Molins i, per tant, al món funerari púnic del Mediterrani Occidental.

**M.ª CRUZ MARÍN
CEBALLOS, MARÍA
BELÉN DEAMOS, ANA
M.ª JIMÉNEZ (COORD),
(SEVILLA, 2022): LA
CUEVA SANTUARIO DE
ES CULLERAM (IBIZA).
SPAL MONOGRAFÍAS
ARQUEOLOGÍA N.º XLVII.
399 pàgines, amb dibuixos i
fotografies a color i catàleg en
format digital. Castellà.**

Des del seu descobriment fortuït a principis del segle XX, la cova des Culleram, un santuari rupestre pròxim a la cala de Sant Vicent en el litoral nord-est de l'illa d'Eivissa, es va revelar com un lloc privilegiat per a l'estudi de la religiositat fenici-púnica, no tan sols a l'illa d'Eivissa, sinó en tot el Mediterrani Occidental. Entre els materials més coneguts recuperats des d'aquelles primeres campanyes d'excavació de 1907 són la gran quantitat de terracotes modelades o exvots femenins de producció local.

Peces amb un disseny i un acabat tan particular que són perfectament reconegudes. La catalogació i la revisió que aquí es presenten resulten especialment noves per l'aplicació d'una metodologia d'acord amb la recerca actual, sobre coroplàstia púnica.

Aquesta obra monogràfica ens ofereix una síntesi global sobre el santuari, aborda la història de la recerca del jaciment, l'estructura física de la cova i els diferents conjunts materials que alberga, entre altres aspectes. Compta amb la col·laboració d'especialistes que signen cadascun dels capítols temàtics, com Jordi H. Fernández, que introdueix el tema de la Historiografia des Culleram. Per la seva part, Joan Ramon Torres en dos capítols diferents, un sobre la Realitat física i interpretació arqueològica del santuari, i un altre sobre, la Ceràmica vascular des Cuieram.

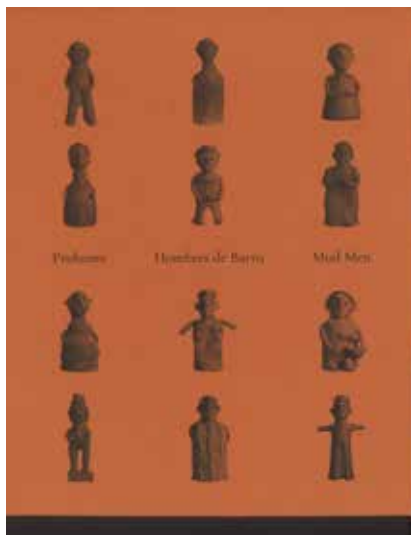
El tema de les terracotes o exvots de la deessa Tanit, els Objectes de pedra i ivori, el Ritual, la Divinitat: Tinnit i un altre capítol dedicat al Santuari des Culleram i el culte a Tinnit en el seu context Històric, són obra de les coordinadores de la monografia.

El capítol referent a l'epigrafia del santuari recau en José Ángel Zamora López.

Capítols a part són els dedicats a algunes de les ofrenes metàl·liques com les Peces d'orfebreria, per la professora M.ª Luisa de la Bandera Romero, els Materials de ferro i bronze, per Ana Mezquida Orti o els Utensilis de plom destinats a la pesca, per Benjamí Costa Ribas i Ricard Marlasca.

Una part important d'aquesta obra és el catàleg de terracotes que acompanya l'obra en format digital i que és, sense dubte, una eina útil de documentació per a futures recerques i de coneixement dels materials recuperats al santuari.

El resultat de l'obra ofereix una àmplia visió que assenta les bases per a nous estudis dins de l'univers d'aquest santuari rupestre, i també suposa una obra indispensable per l'estudi del santuari des Culleram.

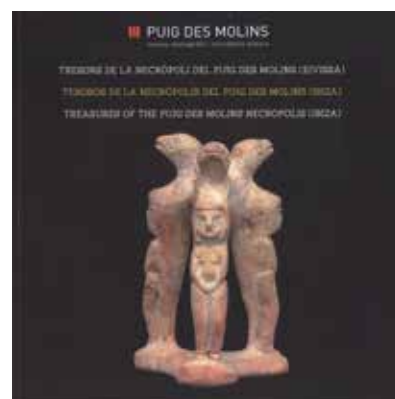
INÉS VENTOS SOLER-CABOT (EIVISSA, 2023).

PROHOMS. 203 pàgines, amb dibuixos i fotografies a color.

Inés Ventos Soler-Cabot ha dedicat el treball d'una dècada a la ceràmica en l'illa d'Eivissa, segurament un dels oficis més antics de la humanitat. És un llibre amb unes fotografies i uns acabats espectaculars, més pareguts a una petita obra d'art artesanal que a un llibre a l'ús. Però, sobre tot, es tracta d'una obra apassionada que reflexa tots els àmbits en els que podem trobar el fang

al nostre arreu, des del principi, dedicant un capítol sencer a la matèria primera, el fang i com els artesans extreien, transportaven, preparaven i manipulaven pels mestres alfarers i, a més, fa una revisió de les diferents terrisseries tradicionals de l'illa. També fa una revisió que posa en valor des dels objectes més quotidians que es fan servir a la construcció de la casa pagesa, passant per les peces de fang elaborades pels artesans eivissencs tradicionals i relacionades amb els dies de festa, els estris del camp o la cuina.

El llibre compta amb la participació d'alguns dels terrissers tradicionals de l'illa i, sobretot, es centra en una persona molt especial vinculada des de la infantesa al món del fang, el mestre artesà, Toni Marí "Frígoles", que li va a obrir les portes del seu taller terrisser, però també fa una revisió de l'obra del mestre Joan Planells Riera, "Daifa"; el mestre Antoni Tur "Gabrielet", el mestre Antonio Ribas, "Toniet" i el mestre Adrián Ribas.

VV.AA. (EIVISSA 2023): TRESORS DE LA NECRÒPOLI DEL PUIG DES MOLINS (EIVISSA). Museu Arqueològic d'Eivissa

i Formentera i Conselleria de Fons Europeus, Universitats i Cultura. 108 pàgines, amb dibuixos i fotografies a color. Català/Castellà/Angles

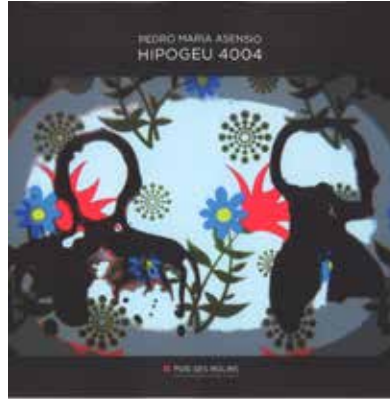
El Puig des Molins va ser el cementeri de l'antiga ciutat d'Eivissa, ocupat al segle VII aC pels fenicis. Ni més ni menys que dos mil·lennis que donaren lloc a les més diverses varietats funeràries: cremacions, inhumacions, hipogeus, fosses i fins i tot enterraments infantils en àmfores. Per conèixer tot aquest ric passat, el MAEF ha editat aquest catàleg d'imatges a partir d'alguns dels fons més espectaculars recuperats a les tombes fenícies, púniques i romanes del jaciment.

Les campanyes d'excavació, iniciades a l'any 1903, varen treure de les ombres una inigualable col·lecció de peces relacionades amb els ritus funeraris com ceràmiques, joies, amulets, escarabeus, monedes i figures de terracota que permeten rastrejar l'evolució de les creences dels que varen habitar l'illa.

Es tracta d'un obra molt visual en format de catàleg, que compta amb la col·laboració de dos grans fotògrafs: RAYMAR i Bea Bermejo i també amb la col·laboració gràfica de Jose Mª López Garí.

VV.AA. PEDRO MARIA ASENSIO HIPOGEU 4004 (EIVISSA, 2023).

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i Conselleria de Fons Europeus, Universitats i Cultura. 93 pàgines, amb dibuixos i fotografies a color. Català/Castellà/Angles

Hipogeu 4004 constitueix la mostra interessant d'un artista contemporani, imaginatiu i amb alt poder creatiu, vinculat des de la seva joventut tant a l'illa d'Eivissa com a la necròpolis del Puig des Molins. Per això, acollir entre les col·leccions arqueològiques del MAEF, una selecció acurada de l'obra de Pedro Maria Asensio, dóna a conèixer al gran públic aspectes de la relació entre Asensio i la necròpolis, en el perímetre de la qual va viure i treballar durant anys. Això va fer possible que l'artista, dècades després, un retorni a la llar, a casa. I ara ens permet gaudir d'una petita part d'aquella coexistència, que va ser sens dubte un element dinamitzador més de la seva extraordinària obra artística.

Aquest catàleg és un reflex de com les sales del Museu Monogràfic del Puig des Molins es van veure enriquides temporalment per les aportacions d'un artista polièdric, polifacètic i difícilment encasellable. Les seves creacions, a les vitrines de l'exposició permanent, entaulaven un diàleg constant amb les peces arqueològiques, que ens obligava, com a espectadors, a enfrontar-nos a la nostra pròpia idea preconcebuda de la mort. El potent simbolisme

que transmeten les obres d'Asensio, ha fet que no s'hagin de limitar a un sol àmbit ni a una sola sala, sinó que pel seu propi contingut, força i inèrcia han necessitat expandir-se, no només per totes les sales, sinó també a la necròpolis i fins i tot dins d'alguns hipogeus, aportant una visió diferent del que ens convertim després de la mort.

Aquest catàleg, segurament provocarà tota una sèrie de preguntes de difícil resposta. Pot un objecte carregat d'història considerar-se una obra d'art en si mateix? I, pel contrari, una obra d'art contemporània pot obrir la nostra ment per reinterpretar aquests objectes des d'una òptica diferent, amb una dimensió molt més humana? Pedro Asensio ens ofereix la seva pròpia resposta. Per als altres, simplement ens queda admetre que som records, allò que deixem enrere de nosaltres mateixos, sobretot som idees, sentiments, sensacions, però en cap cas hauríem de ser simples objectes emmagatzemats en una vitrina. Cap d'aquestes peces va arribar-hi per la seva simple naturalesa física, ho han fet perquè van ser el sentiment o la necessitat de consol dels que van quedar enrere. Des d'aquesta dimensió és on l'obra de Pedro Asensio es torna subtil i necessària. Comprendre el que som és molt més fàcil en contemplar allò que els nostres avantpassats van deixar darrere seu i també el que el talent de l'autor ha aconseguit crear sumant petits objectes quotidians, imatges que es multipliquen fins a l'infinit copant-ho tot i, també, colors que es contraposen a la foscor.

E IVISSA TEMPORAL 2023

Helena Jiménez Barrero

“PARA NUESTRA SEÑORA TINNIT, LA PODEROSA”, LA PLAQUITA DE ES CULLERAM, CIEN AÑOS DESPUÉS

Con motivo del descubrimiento de una pieza emblemática para la historia de la arqueología de Ibiza, en el año 1923, al localizarse de forma casual una pequeña plaquita de bronce con inscripciones en caracteres púnicos en ambas caras. La historia de dicha plaquita daría en sí misma para escribir una novela de aventuras, desde su descubrimiento de forma accidental en las proximidades de la entrada de la cueva, su salida de la isla camino de Alicante, donde se expone entre los fondos del MARQ desde ese momento, entre otras muchas cosas. Pero sobre todo se trata de una pieza excepcional por la historia inscrita que nos narra de forma directa dos momentos diferentes en el tiempo del santuario de es Culleram. Su regreso temporal a Ibiza, gracias a la cesión del MARQ, ha permitido que se convierta en la pieza central de una exposición temporal que podrá visitarse en el Museo Monográfico del Puig des Molins hasta abril de 2024.

El 17 de julio de 1907, la Sociedad Arqueológica Ebusitana avisada por algunos campesinos locales del hallazgo de fragmentos de cerámica y alguna moneda, se presenta en la cueva-santuario de Es Culleram, el que pasará a convertirse en uno de los yacimientos más emblemáticos de la arqueología fenicio-púnica.

Pero el descubrimiento que supone el eje central de esta exposición se haría esperar hasta 1923 cuando Josep Marí Marí, vecino de Sant Vicent de sa Cala, halló de forma fortuita la plaquita. Esta fue vendida en 1929 a un funcionario alicantino por la nada desdenable cantidad de 150 pts., y acabó ingresando en el Museo de la Comisión de Monumentos de Alicante (antecesor del MARQ).

En el centenario de su descubrimiento, y fruto de la colaboración entre el MAEF, la Diputación de Alicante, el MARQ y la Dirección General de Cultura del GOIB, la pieza se expone por primera vez en Ibiza, acompañada de los principales materiales del yacimiento que han permitido hacer una nueva interpretación del santuario púnico de Es Culleram.

Plaquita inscrita de Es Culleram.

Gracias a la plaquita inscrita de Es Culleram, sabemos que en un primer momento el santuario podría estar dedicado a la divinidad de doble nombre Reshep-Melqart (s. V-IV a. C.), y que, en un momento posterior (s. III-I a. C.), pasó a rendirse culto en él a la diosa Tinnit.

El conjunto de los materiales expuestos, permiten alumbrar algo más algunos de los rituales llevados a cabo en esta cueva, junto con los datos que aportan otros textos antiguos, y que permiten hacer una propuesta aproximada de los aspectos litúrgicos del culto en este espacio sagrado. Habría personal especializado vinculado con el santuario, como por ejemplo sacer-

dotes/sacerdotisas, músicos y demás ayudantes para recibir a los fieles y gestionar las ofrendas cruentas (animales) y las no cruentas (frutas, flores, aceite, miel, etc.), así como también los diferentes objetos ofrecidos con significados simbólicos diversos. Los fieles no entrarían en el espacio sagrado del santuario, pero sí harían uso de estructuras y espacios anexos, como por ejemplo, la cisterna conservada a poniente de la cueva, donde se realizaban las abluciones vinculadas con la purificación de los cuerpos.

También entre otros los materiales recuperados en la cueva hay que destacar los medallones de oro y plata, monedas, así como otras figuritas representando leones, un pequeño altar de piedra y varias cerámicas

púnico-ebusitanas y de importación. Entre las cerámicas recuperadas encontramos recipientes que nos hablan de las actividades llevadas a cabo en el santuario (ofrendas, libaciones, etc.), materiales que podemos datar entre finales del s. V y el II a. C. Así mismo se ha documentado cerámica romana (s. I-II d. C.), principalmente lucernas, que sugieren visitas a la cueva con posterioridad a su uso como santuario. Además, se han recuperado pesos de red y un escandallo de plomo relacionados con la actividad pesquera, interpretados como posibles ofrendas de pescadores buscando la protección y la ayuda de la diosa.

Finalmente, se han documentado objetos de bronce y hierro, como dos grandes cuchillos relacionados con los rituales cruentos llevados a cabo en el santuario.

Trabajando las terracotas de es Culleram en un alfar púnico recreado para la exposición.

Pero si la placa ya resulta espectacular, la exposición de forma conjunta de algunas de las terracotas recuperadas en el yacimiento daría para páginas y páginas de alabanzas. Destacan la gran variedad de tipos de terracotas (bustos, ofertantes con velo, pebeteros, figuras con antorcha y animales, etc.), hallados en la cueva, pero sobre todo, las figuras acampanadas, utilizadas como exvotos a la diosa Tinnit en el santuario.

Estas son, sin duda, la producción más singular y numerosa recuperada en el santuario con más de 1000 ejemplares entre piezas completas y fragmentos. Las terracotas acampanadas datadas entre los siglos IV y II a. C., llevan un manto alado, formado por unas alas que se pliegan sobre el cuerpo. El espacio triangular en el pecho se decora con símbolos relacionados con la diosa Tinnit (flor de loto, caduceo, símbolos astrales, etc.). Las diferencias entre los kalathos, pectorales, peinados y símbolos que aparecen representados permiten establecer 25 tipos, que son un claro reflejo del eclecticismo del arte púnico, con elementos de origen helenístico y egipcio.

Otro de los aspectos didácticos de esta exposición es la reproducción de un pequeño taller cerámico donde puede seguirse el proceso de manufactura de las piezas desde la selección del barro, su preparación y la realización de las piezas en serie empleando para ello moldes cerámicos. La pieza se retocaba a mano para eliminar restos de rebabas, para unir y homogeneizar la sección frontal, realizada a molde con la parte trasera elaborada por el artesano empleando láminas de arcilla fresca. Después del horneado a unos 900° C, la pieza se cubría con un baño de cal o con engobe de arcilla fina rica en carbonato de calcio para cubrir pequeños defectos y facilitar la adherencia de la decoración pintada. Para la decoración de las mismas, se empleaban pigmentos minerales ricos en óxido de hierro, carbonato cálcico, negro de carbón o negro de huesos y moratón egipcio, aplicados a pincel, y también láminas de oro fino. Desgraciadamente desconocemos el aglutinante empleado para aplicar los pigmentos o fijar las láminas metálicas.

Jugando como nuestros antepasados: El marro de Can Celleràs (Formentera) y otros juegos antiguos

Desde el miércoles 8 de noviembre puede visitarse en un enclave excepcional como es el faro de la Mola en Formentera una curiosa exposición organizada por

el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera y el Consell Insular de Formentera.

Gracias al seguimiento arqueológico llevado a cabo durante las obras de construcción de una vivienda en la parcela de can Celleràs en la zona des Monestir, en la Mola, realizada en los últimos años, se pudo documentar un nuevo yacimiento inédito de época medieval en la isla de Formentera. Se trata de dos edificios excavados parcialmente que podrían vincularse con un asentamiento rural tipo alquería datada en el siglo XIII, en un complejo momento a caballo entre el período andalusí y la llegada de los conquistadores catalanes a las islas. Podéis leer un artículo completo sobre este tema en este número del FITES de la mano de los descubridores de los hallazgos Ricard Marlasca, José Mª López Garí y Mª José Escandell.

Entre los restos recuperados en esta intervención arqueológica, destaca un conjunto de tres tableros de piedra incisa, dos piezas de juego y un dado que nos acercan a la vida cotidiana de aquellos tiempos. En la muestra podrán visitarse los originales de las piezas recuperados en el yacimiento de can Celleràs, pero además podrán ponerse en práctica los juegos recuperados en tableros simulados.

La visita a la exposición se centra en conocer mediante la práctica varios tipos de juego, además de los ya mencionados, que se documentan desde la antigüedad, muchos de los cuales han pervivido hasta la actualidad, con algunas variantes y transformaciones. Por eso la parte lúdica de la exposición permite a los visitantes, sea cual sea su edad, practicar y disfrutar con una retrospectiva de juegos de diferentes épocas de la historia de la Humanidad.

Comenzaremos por aprender el juego real de Ur, cuyos primeros tableros de juego se encontraron en las tumbas reales de la necrópolis de la ciudad de Ur, en el sur de Irak, decorados con incrustaciones de conchas, lapislázuli y piedra calcárea roja.

En Egipto, encontramos el Senet, un juego de estrategia muy popular, el aprendizaje del cual pasaba entre generaciones, de forma que se han planteado varias hipótesis de juego, algunas similares al juego del Backgammon. El objetivo es avanzar por un tablero de treinta casillas (usando cuatro palillos como si fueran dados), hasta sacar las cinco fichas del tablero. Los palillos se diferencian para tener o bien un lado decorado y otro de color madera, o bien un lado plano y el otro redondo.

Juego de tirar galls, datado a principios del siglo XX. Pertenece a la colección etnográfica de Vicent Costa Mayans, custodiada por el Consell Insular de Formentera. Se incluye en la exposición del MAEF titulada “Jugant com els nostres avantpassats. El marro de can Celleràs (Formentera) i altres jocs antics”.

Otro pueblo al que debemos algunos de los juegos que aún se practican en la actualidad son sin duda los griegos, el Petteia -πεττεία- es, en realidad, una familia de juegos que tienen en común un tablero ajedrezado y las piedrecitas o fichas con las cuales se juega. De hecho, hay un juego egipcio que puede considerarse como su predecesor directo, llamado Seega, que los romanos adaptaron después como Ludus calculorum (o juego de las piedras). Podría tratarse del primer juego de estrategia abstracta, ya que la manera de jugar se ve modificada por la forma de hacerlo del contrario y sin la intervención del azar.

El Terni lapilli es posiblemente uno de los juegos más conocidos en la actualidad y era uno de los juegos más populares de la antigua Roma, ya que podría considerarse antepasado directo de juegos modernos como el Marro, el Tic-Tac-Toc o el Morris.

Se podía jugar en cualquier lugar o momento: en la calle, en los mercados, e incluso, en las escalas de templos y edificios oficiales. Se han encontrado numerosos tableros grabados en diferentes apoyos por todo el imperio romano.

Otro juego romano con gran difusión, fue el Ludus duodecim scriptorum o XII scripta, es un juego de mesa que se hizo muy popular por todo el imperio romano. También se denominaba “juego de doce marcas”, refiriéndose a las tres filas de 12 marcas o letras que se encuentran a los tableros que se han conservado. Se piensa que se jugaba como el actual Backgammon. Algunos ejemplares, en lugar de casillas tienen letras, lo cual dio lugar a tableros únicos y originales. Uno de ellos puede verse en la exposición de la Mola.

El Marro del 12 se juega a partir de un tablero con un grabado que presenta cuatro cuadros juntos, con diagonales que unen las intersecciones, como los dos ejemplares recuperados en el yacimiento medieval de Can Celleràs. Los dados se usarían solo al inicio, para decidir quién juega primero. Se colocan 12 piezas de cada color en las intersecciones de cada lado (formación de tropa), de forma que quede un espacio libre en el centro para empezar a jugar. El primer jugador al mover tiene que desplazar una pieza en el centro por fuerza, seguido del segundo jugador que tendrá que desplazar una pieza de su color a la casilla que habrá quedado libre, “comiéndose” así la pieza del contrinicante por la que ha pasado por encima siguiendo las líneas rectas del tablero. Si se puede saltar más de una pieza, se “comerán” en el mismo turno. Entendiendo el movimiento que quiere hacer el oponente, cada jugador cuida mejor sus piezas y le hará el mismo que el otro piensa hacerle. Por este motivo, quien juega primero está en desventaja. Quién cuida peor sus piezas y las pierde más rápidamente, será el vencido. Hay que tener en cuenta que, si ambos jugadores saben jugar, a menudo puede haber empate.

Para jugar al Marro del 9, se necesita un tablero con tres cuadrados unidos por líneas en cada uno de los cuatro lados, de forma que cada intersección es

una casilla donde poner las 18 fichas de este juego (9 de cada color). El juego empieza con el tablero vacío y los jugadores hacen turnos para colocar sus piezas en las intersecciones vacías. Si un jugador forma una hilera de tres piezas a lo largo de una de las líneas del tablero, tiene un “molino” y puede eliminar una de las piezas de su oponente en el tablero.

Para finalizar también podrá verse un ejemplo de juego tradicional formenterense, conocido como Joc de Tirar Galls, un juego tradicional de puntería y habilidad formado, en el caso del original expuesto, por 13 estacas en madera de pino, de forma cónica, y tres bolas realizadas en madera de enebro. El juego consiste en lanzar las bolas y quien tira más estacas a tierra, se lleva el gallo (el premio solía ser en especies: un gallo, una oveja, etc.) Era habitual jugar a este juego al aire libre los días festivos.

Para probar la habilidad en la exposición de la Mola se podrá jugar al conocido juego de la Delta, que en lugar de con bolas de madera se jugaba con nueces que, para obtener la máxima puntuación y ganar estas, debían quedar dentro de un triángulo marcado en el suelo y lo más cerca del vértice más alejado del jugador.

La exposición permanecerá abierta hasta después de las navidades y sin duda es un plan más que apetecible, tanto para niños como para no tan niños.

MEMÒRIA del MAEF 2022

Maria Bofill Martínez

Participants al Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics, Palau de Congressos d'Eivissa, Santa Eulària des Riu.

Marcar-nos fites difícils ens ajuda a millorar cada dia, a créixer com equip i com a professionals de la conservació, la investigació i la difusió del patrimoni meravellós que ens envolta. A vegades fa falta una idea atrevida, una proposta arriscada però atractiva, per encendre la nostra curiositat i posar-nos a prova. Organitzar l'esdeveniment científic més important a nivell mundial en

l'àmbit feniciopúnic (Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics) és d'aquells projectes que gaudeixes tant com pateixes durant la seva preparació i execució. Anys de preparatius, reunions, contractes, correspondència amb centenars de persones, ensurts i alegries que s'acaven materialitzant en cinc dies intensos, del 17 al 21 d'octubre de 2022, al Palau de Congressos d'Eivissa.

Més de 400 participants presencials durant tot l'esdeveniment, i prop de dos milers de connexions per retransmissió en directe des de gairebé tots els continents, permeten afirmar que el congrés va ser un èxit de participació, un èxit que hem de compartir amb els coorganitzadors, la Direcció General de Cultura del GOIB i el Consell d'Eivissa. Va ser la primera vegada que aquest prestigiós congrés es podia seguir en remot, de forma gratuïta, a través d'un senzill enllaç (una de les poques herències bones de la recent pandèmia), motivats per la convicció de que el coneixement ha de poder arribar a tothom que hi estigui interessat. Altres novetats de l'edició eivissenca van ser la inauguració de noves sessions temàtiques dedicades a la navegació i el patrimoni subaquàtic, estudis d'antropologia física i ADN antic i projectes de museïtzació i divulgació del patrimoni feniciopúnic. Finalment, s'està preparant ja la publicació de les actes del congrés en col·laboració amb el Ministeri de Cultura. A més, es troben disponibles en accés lliure tots els vídeos de les comunicacions del congrés al perfil de Youtube del MAEF (<https://youtube.com/@museuarqueologicdeivissai9568>).

En el marc del congrés també es van poder visitar els principals jaciments feniciopúnics d'Eivissa, dos d'ells Patrimoni Mundial (Sa Caleta i Puig des Molins), així com també el Museu Monogràfic Puig des Molins on, a part de gaudir de les cinc sales de la col·lecció permanent, els congressistes van poder veure l'exposició temporal sobre necròpolis rurals púniques de l'illa d'Eivissa. El darrer dia també hi va haver temps per presentar dos importants i recents publicacions sobre arqueologia punicoebusitana: la monografia "La cueva santuario de Es Culleram", coordinada per M. C. Marín Ceballos, M. Belén i A. Jiménez, i editada per la Universitat de Sevilla, i el darrer número de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera titulat "Campanitas halladas en Ibiza en contexto púnico", dels autors M. J. López Grande, F. Velázquez, A. Mezquida i J. H. Fernández. Finalment, el congrés es va clausurar el dia 21 d'octubre amb la conferència de Manuel Pimentel "*¿Por qué interesa tanto la arqueología fenicia en nuestros días?*".

Diversos moments del congrés al Palau de Congressos d'Eivissa.

Visita dels congressistes al jaciment de Sa Caleta i al Museu Monogràfic Puig des Molins.

PARTICIPACIÓ EN NOUS PROJECTES

L'equip del MAEF ha continuat dirigint i participant en nous projectes que aposten per noves metodologies aplicades a la investigació, la conservació i la divulgació del patrimoni:

- El nou **Sistema d'Informació Geogràfica de la necròpolis del Puig des Molins** dirigit pel MAEF continua recaptant dades per convertir-se en una eina fonamental per a la gestió, recerca i difusió d'aquest jaciment. Al 2022 s'han presentat dues comunicacions sobre el projecte del SIG Puig des Molins, una a les Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears, i una altra al Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics.

- Presentació de la nova exposició virtual del projecte euroregional "**InterMedit. L'intercanvi mediterrani a l'Antiguitat: Pont entre cultures**", en col·laboració amb el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, el Musée d'Ensérune i el laboratori OpenLabs de la Universitat Autònoma de Barcelona. El Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics ha estat el fòrum escollit per mostrar en públic per primera vegada la nova exposició virtual *InterMedit*. Més de 100 persones varen visitar amb ulleres de realitat

virtual les sales d'aquesta exposició que proposa viatjar per tres enclavaments mediterranis de primer ordre a l'antiguitat: l'Eivissa feniciopúnica, l'Empúries grega i romana i l'oppidum indígena d'Ensérune (Occitània).

Presentació del projecte Intermedit al Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics.

- Elaboració del **Pla de Salvaguarda del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera**. L'equip del MAEF, amb la coordinació de la restauradora del Museu, Helena Jiménez Barrero, ha completat aquest document bàsic per a la bona gestió del centre museístic i de les seves col·leccions. Es tracta d'una eina que aglutina i especifica les actuacions preventives i pal·liatives necessàries per a la protecció dels béns patrimonials dels quals el Museu n'és responsable, anticipant-se a les possibles catàstrofes d'origen natural o antròpic que amenacen qualsevol institució museística.

GESTIÓ DELS FONS PATRIMONIALS I DOCUMENTALS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

FONS ARQUEOLÒGICS

Pel que fa a l'ingrés de nous fons arqueològics procedents d'excavacions, al 2022 s'han recepcionat un total de 8 campanyes d'intervenció arqueològica (amb un total de **151 caixes** de material arqueològic). Concretament, van ingressar: 4 caixes de **2018/7** "Obres de reforma al Passeig de Vara de Rei i la Plaça del Parc (Eivissa)"; 76 caixes (entrega parcial) de **21.777** Castell d'Eivissa (campanyes 2010-2021); 2 caixes de **2014/3** S'Olivera 2 (Puig d'en Valls, Santa Eulària del Riu); 8 caixes de **2015/1** Promoció Es Molí (Fase II) S'Olivera II (Santa Eulària del Riu); 31 caixes de **2016/23** Es Molí 2 (Puig d'en Valls); 12 caixes de **2018/11** Can Burgos (Sant Jordi); 1 caixa de **2020/38** Espai lliure públic de la UA SFC-02 (Sa Tanca Vella II, Sant Francesc Xavier, Formentera); i 17 caixes de **2022/7** Can Cantó, parcel·les PE 13 i PE 16 (Eivissa).

FONS DOCUMENTALS

La **biblioteca del MAEF** ha incrementat el seu fons en 357 volums, un increment que es divideix en 138 revistes, 164 monografies, 16 catàlegs i 39 altres publicacions varies vinculades amb temàtiques d'arqueologia, patrimoni, història, i museografia. Gràcies a aquestes noves adquisicions, el catàleg de la biblioteca ha arribat a un total de **28.071 publicacions**. Continuant amb la feina de gestió, catalogació, intercanvi bibliotecari i atenció a l'usuari (principalment inves-

tigadors amb cita prèvia), el MAEF segueix amb l'objectiu de poder formar part quan sigui possible de la Xarxa de Biblioteques de les Illes Balears, i així poder estar oberts al públic general i amb horari habitual.

L'**arxiu fotogràfic del MAEF** s'ha continuat incrementant per tal de millorar la documentació gràfica dels materials arqueològics i dels espais museístics que es gestionen des del centre. Aquest any s'han realitzat noves imatges de peces arqueològiques incloses en projectes de recerca, exposicions temporals, així com per l'ingrés de nous materials a les col·leccions que també acaben per formar part de la Xarxa Digital de Col·leccions de Museus d'Espanya CERES del Ministeri de Cultura (<https://ceres.mcu.es>).

Anell d'or amb pròtom de cavall exposat a la Sala II del Museu Monogràfic Puig des Molins (Foto: Bea Bermejo).

RECURSOS HUMANS

Durant l'any 2022 s'ha produït una única nova incorporació de personal del MAEF, concretament un Auxiliar d'ordenança, tot i que s'han incorporat nous companys per cobrir vacants o bé per jubilació, o bé per moviment de vacants en el Govern Balear.

Visitants 2020-2022 al Museu Monogràfic Puig des Molins

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Sept.	Octubre	Nov.	Dec.	TOTAL
2020	1096	1184	887	-	-	242	675	1199	648	430	272	514	7147
2021	208	353	519	766	834	1597	1721	1874	1592	2380	1113	848	13805
2022	597	1272	1923	2436	1750	1651	1465	1278	1299	1867	1616	568	17722

La plantilla del Museu està actualment formada per: un director, una cap de Secció 1 - conservadora, una restauradora, una tècnica en arqueologia, un administratiu, una auxiliar administrativa, una auxiliar de biblioteca, tres subalterns (dos d'administració i un de manteniment), set ordenances de vigilància, un auxiliar d'ordenança i dos netejadores. El pressupost del centre destinat a despeses de personal ha estat 666.198 €.

Pel que fa a personal extern, s'ha continuat el contracte amb una empresa de **seguretat**, molt necessària per garantir la seguretat de les col·leccions i de tot l'espai de la necròpolis del Puig des Molins. També va ser necessari contractar un servei de suport de neteja per cobrir baixes del personal laboral.

PRESSUPOSTOS DEL MAEF

El pressupost total del 2022 destinat al funcionament del centre es divideix entre **Capítol 2** (despeses corrents en béns i serveis 585.778 €) i **Capítol 6** (inversions reals 403.000 €). La distribució del pressupost segons els conceptes principals de despesa va ser la següent: arrendaments d'edificis i d'altres construccions (61.908 €); reparació, manteniment i conservació (26.456 €); material informàtic i d'oficina (18.200 €); aigua, altres subministraments i energia electricitat (24.621€), comunicacions telefòniques i altres (2.000 €); reunions, conferències i cursos (176.000 €); estudis, treballs tècnics i altres treballs (273.593 €); dietes, locomoció i trasllats (2.000 €); adquisició de béns museístics (3.000 €); béns de patrimoni històric, artístic i cultural (10.000 €); utilatge (6.500 €); mobiliari i estris (12.500 €); equips per a processos d'informació (21.000 €). L'any pressupostari va finalitzar amb un nivell d'execució parcial per falta de temps per tramitar alguns dels projectes de reforma de les instal·lacions (camí intern de la necròpolis, o el tancat del perímetre de la necròpolis) que hauran de realitzar-se l'any vinent.

Una de les despeses més importants i que explica en part l'increment pressupostari de l'any 2022, va ser la coorganització per part del MAEF, i juntament amb el Consell d'Eivissa, del Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics.

VISITANTS 2022

Tot i que la recuperació del nombre de visitants després del tancament per la pandèmia anava avançant, en el 2022 encara no s'han pogut superar les xifres pre-COVID. Aquest 2022 s'han registrat **17.722 visitants** al Museu Monogràfic i Necròpoli del Puig des Molins, 3.917 més que l'any anterior. El compromís de l'equip és continuar enfortint la presència del centre en els entorns virtuals i les xarxes socials, on molta gent descobreix el MAEF, ja sigui planificant el seu viatge a les Pitiüses, o participant en alguna de les nombroses activitats i exposicions temporals organitzades anualment al Museu Monogràfic Puig des Molins.

DIVULGACIÓ CIENTÍFICA I DIFUSIÓ

Cicle de Conferències "Principi vital: Closes d'ou d'estruç a Eivissa"

Del 16 al 19 de març de 2022 va tenir lloc aquest cicle de conferències on es va aprofundir en la temàtica de l'exposició temporal "Principi vital: Closes d'ou d'estruç a Eivissa". Aquestes xerrades ens van permetre conèixer millor uns objectes molt singulars que, malgrat la seva relativa fragilitat i dels avatars soferts durant el seu enterrament en jaciments arqueològics, han aconseguit sobreviure al pas del temps, a vegades en un estat de conservació que pot arribar a sorprendre.

- **"APROVISIONAMIENTO, MANIPULACIÓN Y DISTRIBUCIÓN EN LA PENÍNSULA IBÉRICA Y BALEARES"**. A càrrec de Juan Antonio Martín Ruiz (Universitat Internacional de València).

- **“ASPECTOS SIMBÓLICOS DE LAS CÁSCARAS DE HUEVO DE AVESTRUZ”.** A càrrec de Luis Alberto Ruiz Cabrero (Universitat Complutense de Madrid).
- **“TÉCNICAS DE PREPARACIÓN Y ACABADO DE LOS CASCARONES DE HUEVO DE AVESTRUZ”.** A càrrec de María Luisa Ramos Sainz (Universitat de Cantàbria).

Conferència *El Museo Nacional de Damasco: historia de la institución y proyectos actuales*

Síria, al igual que Eivissa, té part del seu Patrimoni Arqueològic declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO. Concretament, 6 llocs han estat inclosos a la llista de Patrimoni Mundial: Damasc (1979), Palmira (1980), Bosra (1980), Alep (1986), Crac dels cavallers (2006) i els pobles antics del Nord de Síria. La conservadora del Museu Nacional de Damasc, la Dra. Rima Khawam, ens explicà el 14 de juliol com es va gestionar la salvaguarda i protecció del patrimoni sirianès durant els anys més durs de la guerra al seu país (2011-2015). Aquesta activitat es vinculava amb l'exposició temporal *Hope for Syria* realitzada pel MAEF amb les artistes Laura Jabour i Martina Pozzi, i inaugurada el 18 de maig de 2022.

Recordam que totes les conferències es poden tornar a veure a través del perfil de Youtube del MAEF: <https://www.youtube.com/@museuarqueologicdeivissaif9568>

Triada Mediterrània: Pa, oli i vi a l'Eivissa antiga

El MAEF i l'Ajuntament d'Eivissa han continuat impulsant el cicle titulat “Triada mediterrània: pa, oli i vi a l'Eivissa antiga”, el qual combina degustacions de productes locals i xerrades lúdiques sobre aquests tres productes estrella de la nostra història, i sempre en un espai privilegiat com és el Puig des Molins. Les conferències d'aquesta edició de 2022 es varen iniciar amb el dia de l'Oli el 10 de juny, amb l'arqueòleg Gabriel Servera Vives i la seva ponència “*Passejant entre oliveres: Llegint els paisatges antics de les Balears*”. El 17 de juny va ser el torn del dia del Pa, amb el periodista i escriptor, Iban Yarza i la seva aportació titulada “*El pan en el contexto de la Triada mediterrània y la Ibiza en época Antigua*”. En tercer lloc, el dia 24 de juny, dia del Vi, l'activitat va anar a càrrec del professor Alejandro Quevedo (UAM), amb la ponència “*¡Otra ronda! Las*

ánforas y el comercio de vino en época romana”. L'èxit de l'activitat va tornar a ser absolut, omplint amb 100 participants cadascun dels tres dies.

Per últim, i com a cloenda d'aquesta edició, els organitzadors MAEF i Ajuntament d'Eivissa, i en col·laboració amb Sabors Eivissa, varen presentar l'**experiència gastronòmica púnica** del chef David Reartes, a través d'un sopar d'inspiració púnica que va tenir lloc el 8 de juliol a la necròpolis del Puig des Molins.

Imatges de les tres conferències lúdiques de la Triada mediterrània 2022. De dalt a baix: Gabriel Servera Vives (dia de l'Oli), Ibán Yarza (dia del Pa) i Alejandro Quevedo (dia del Vi).

COMMEMORACIONS

Celebrant el **Día Internacional de la Dona y la Nena en la Ciencia 2022**, el MAEF realitzarà el divendres 11 de febrer el taller “**DARRERE LES VITRINES**” de la mà de les tècniques del MAEF. L'equip tècnic del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera oferí l'oportunitat d'endinsar-nos en les diverses disciplines que es treballen dins una institució museística, més enllà de l'exposició d'objectes a les zones visitables. Aquesta activitat ens va obrir la porta a les zones que habitualment estan restringides al públic en un museu d'arqueologia (com el Laboratori de Conservació i Restauració; espais per a la investigació arqueològica; sala de didàctica; magatzems i zones de reserva) i ens va permetre participar en diverses de les tasques habituals que realitzen les tècniques del MAEF (restauradores, arqueòlogues, educadores).

Amb motiu del **Dia de les Illes Balears 2022**, el MAEF i la Direcció General de Cultura del Govern Balear, realitzaren tallers per recordar el tir en bassetja o tir en fona, activitat documentada ja des d'època feniciopúnica a Eivissa i Formentera, i que compartien també en aquell temps amb els poblats talaiòtics de les illes de Mallorca i de Menorca. Per aquest motiu, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, el Museu de Mallorca i el Museu de Menorca oferiren activitats lúdiques a les quatre illes sobre aquesta temàtica, com ara tallers de manufactura i tir amb bassetja:

26 DE FEBRER A EIVISSA el taller “**Elaboració de bassetges d'espert al Puig des Molins**” al Museu Monogràfic Puig des Molins.

1 DE MARÇ A FORMENTERA el taller “**Elaboració de bassetges d'espert a Formentera**” al Molí Vell de la Mola.

ACTIVITATS DIDÀCTIQUES

En el marc de les activitats vinculades amb l'exposició temporal “*Principi Vital. Closques d'ou d'estruç d'Eivissa*”, es va realitzar el 19 de març un taller al Laboratori de Conservació i Restauració del MAEF on vàrem poder fer servir autèntiques closques d'ou d'es-

truç per convertir-les en petites obres d'art, alhora que vàrem conèixer, al mateix laboratori, els tractaments de restauració que es realitzen a les peces originals.

D'altra banda, en el marc de les activitats vincu-

Diversos moments del taller de decoració d'ous d'estruç al Laboratori de Conservació i Restauració del MAEF.

lades amb l'exposició temporal del MAEF *Hope For Syria*, el dijous 22 de setembre va tenir lloc el **Taller de collage y brodat Hope for Siria**, un taller creatiu i familiar de collage i brodat amb les artistes Martina Pozzi i Laura Jabbour, creadores de les obres exposades a la sala de temporals del MAEF.

CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Aquest any 2022 des del laboratori de Conservació i Restauració ens hem centrat en la realització de rutines d'inspecció dels magatzems, per detectar possibles problemes i patologies. A la col·lecció de figures de terracotes s'identifica un problema de fongs, raó per la qual s'han d'aïllar i tractar individualment cadascuna de les peces. A més a més, per evitar aquest tipus de problema s'ha procedit a canviar el sistema d'emmagatzematge amb un nou disseny de caixa que evita que les peces es moguin, eliminant bosses i etiquetatges en mal estat de conservació, evitar que estiguin en contacte directe entre elles i que s'hagin de manipular per identificar-les, entre d'altres tasques. Una altra de les activitats portades a terme ha estat la redacció i posada en pràctica del Pla de Salvaguarda, projecte fonamental per tal d'evitar danys a les nostres col·leccions en cas d'emergències (incendi, terratrèmol, inundació o atac vandàlic, entre altres).

PUBLICACIONS CIENTÍFIQUES

L'equip del MAEF ha publicat nombrosos treballs al llarg del 2022, dels quals destaquem:

- Chondrou, D., Bofill, M., Procopiou, H., Vargiolu, R., Zahouani, H., Almasidou, E., Bekiaris, T., Ntinou, M., Valamoti, S. M. 2022. "Grinding practices in prehistoric north and central Greece: evidence from

the use-wear analysis", a Valamoti, S. M., Dimoula, A. Ntinou, M. (eds.): *Cooking with Plants in Ancient Europe and Beyond: Interdisciplinary approaches to the archaeology of plant foods*, Sidestone. Leiden.

- Fernández Gómez, J. H. (2022): "Historiografía de es Culleram", a *La cueva santuario de es Culleram (Ibiza)*. Mª C. Marín Ceballos, M. B. Deamos, A. Mª Jiménez Flores (coords.). SPAL Monografías Arqueología n° XLVII. Editorial Universidad de Sevilla. Sevilla, 2022, pp. 17- 32.

- Jiménez Flores, A. M.^a; Mezquida Ortí, A.; Fernández Gómez, J. H. ; Belén Deamos, M.; Conlin, E.; Marín Ceballos, M.ª C. (2022): "Catálogo de terracotas. La cueva santuario de es Culleram (Ibiza)", a *La cueva santuario de es Culleram (Ibiza)*. M.ª Marín Ceballos, M. Belén Deamos, A.Mª Jiménez Flores (coords.). SPAL Monografías Arqueología n° XLVII. Editorial Universidad de Sevilla. Sevilla, 2022.

- Fernández Gómez, Jordi H. (2020): Cent cinquanta anys del naixement d'Artur Pérez-Cabrero i Tur. *Fites*, 20. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Ibiza, p. 3.

- Fernández Gómez, Jordi H. (2020): Centenari del naixement de Miquel Tarradell Mateu. *Fites*, 20. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Ibiza, pp. 4-5.

EDICIÓ DE LLIBRES

L'any 2022 es va editar el núm. 83 de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, titulat "Campanitas halladas en Ibiza en contexto púnico", dels autors Mª J. López Grande, F. Velázquez, A. Mezquida i J. H. Fernández.

MEMÒRIA de L'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Una vegada més ens acostem als nostres socis des d'aquesta plataforma que ens presenta FITES a través d'aquestes pàgines per a resumir i presumir, ens permetran aquesta petita llicència per la part nostra, de les activitats que des de l'AAMAEF s'han realitzat. Sempre tractem de reivindicar que la nostra funció principal és continuar amb la labor de suport a la difusió cultural i patrimonial de les nostres illes, en col·laboració amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Un any més des de l'AAMAEF hem tractat de fer costat a la institució en totes aquelles activitats pròpies de l'Associació que han anat sorgint, ja sigui de forma planificada i habitual, com en totes aquelles que

sorgeixen a conseqüència dels projectes duts a terme en col·laboració del MAEF. Algunes ja són conegudes de sobres pels nostres socis, mentre que d'altres, fruit de noves col·laboracions o activitats, suposen nous i atractius reptes per a una associació com la nostra.

Un any més i, en col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa i en connexió amb la Tríada Mediterrània, que des de fa tres anys se celebra a l'exterior de la necròpoli els mesos de juny i juliol, es va poder dur a terme un sopar històric, ambientat en una domus romana, en el qual es va gaudir d'alguns dels menjars típics de la cultura culinària clàssica a l'estil d'Apici.

Una de romans.

Com cada any els infants han estat una de les nostres majors prioritats, adquirint especial rellevància al Taller d'Arqueologia d'estiu, organitzat per l'AAMAEF en col·laboració amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Aquest taller té com a objectius fonamentals intentar ensenyar als assistents les principals tècniques emprades en l'arqueologia per aprofundir en la història de les nostres illes, a més d'ajudar els més petits a comprendre el context històric i cultural d'un jaciment com la necròpoli del Puig des Molins i els seus voltants, on tenim el privilegi de desenvolupar els tallers un any més.

Entre les activitats que els infants van dur a terme cal destacar l'excavació simulada als voltants de la casa pagesa des Porxet. Empleant per a això els hipogeus pròxims a la casa, que estan condicionats amb escales de fusta, sistemes d'extracció de terra per a facilitar el treball dels més petits i sarcòfags de marès, còpies fidedignes dels originals, així com tot el material antropològic i d'aixovar que els intrèpids arqueòlegs documenten, recuperen i gestionen com si es tractés d'autèntics professionals. Es tracta d'una forma entretinguda i didàctica de conèixer algunes de les fites més rellevants de l'ocupació humana de la necròpoli i dels rituals funeraris realitzats

en ella, sense ignorar aspectes vinculats a l'antropologia, la fotografia i el dibuix arqueològic, la restauració, etc., ciències afins i molt útils en el món de l'arqueologia. El coneixement de la necròpoli s'ha vist complementat amb visites culturals a altres llocs emblemàtics de la ciutat d'Eivissa, com la casa de la Cúria i el centre d'interpretació de Medina Yabisa, les muralles renaixentistes i els baluards, i fins i tot, en aquesta ocasió, els grups més majors van poder visitar i observar el treball real dels arqueòlegs en el jaciment de can Corda. Per als més petits, continua sent visita obligada, cada divendres en completar el taller, a més de rebre el diploma que els acredita com a futurs arqueòlegs, la tradicional visita als hipogeus de la Mula, a la qual assisteixen, proveïts com autèntics espeleòlegs, alguns dels recòndits hipogeus que no poden visitar-se normalment. L'excursió, amenitzada amb misterioses històries i alguna llegenda local, es converteix en una autèntica aventura per a ells.

Quant a les activitats manuals i plàstiques vinculades al món de l'arqueologia, els nens van posar en pràctica els seus coneixements i habilitats en la fabricació d'amulets, mosaics, teixits o peles d'ou d'estruç, emprant tècniques desenvolupades pels investigadors de l'arqueologia experimental.

Visita al jaciment de sa Capelleta.

El món romà no té per què ser en blanc i negre.

L'AAMAEF va continuar amb la distribució de reproduccions arqueològiques d'una cuidada selecció de peces de la col·lecció permanent del MAEF realitzades en ceràmica, joieria, bosses de roba, ventalls, etc. a la botiga situada al Museu Monogràfic del Puig des Molins. Aprofitem per recordar a tots els nostres socis que disposen d'un 20 % de descompte en l'adquisició de regals i reproduccions, i que també és possible adquirir la sèrie de publicacions del MAEF, especialment els TMAEF, el primer número de la nova sèrie de Monografies Arqueològiques d'Eivissa i Formentera, catàlegs de les exposicions dutes a terme pel MAEF i la mateixa revista Fites, entre altres publicacions.

El grup de l'AAMAEF al jaciment d'El Tajin.

Però aquest 2023 que ens deixa també ha estat ple de projectes i plans, alguns dels quals han estat llargament esperats, com poder recuperar a la fi el nostre viatge cultural després d'un parell d'anys d'absència, a causa de les circumstàncies sanitàries. Així i tot, es notaven les ganes, i amb gran il·lusió un grup de 20 socis van sortir el passat octubre amb destinació Mèxic. Es tractava d'un país que l'AAMAEF ja havia visitat al 2007, però va ser el destí més votat a la Junta realitzada en el passat mes de febrer. És cert que es van ampliar alguns dels llocs visitats, alterant les rutes i afegint nous destins amb els quals poder sorprendre a tots els viatgers.

M · A · E · F

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

Visita'ns a les nostres pàgines web:

<https://maef.eu/>

<https://amicsmaef.org/>

Tour Virtual Hipogeos de la Mula/Visita Virtual Hipogeus de la Mula:

<https://maef.eu/tour-virtual-hipogeos-de-la-mula/>

Tour Virtual Museo Monográfico Puig des Molins/Visita Virtual Museu Monogràfic Puig des Molins:

<https://maef.eu/tour-virtual-museo-monografico-puig-des-molins/>

Tour Virtual noroeste Necròpolis/Visita Virtual nord-est Necròpolis:

<https://maef.eu/tour-virtual-museo-monografico-puig-des-molins-2-2-2/>

O a les nostres xarxes socials:

<https://www.facebook.com/museuarqueologicieivissaiformentera/>

https://www.instagram.com/maef_museu/

<https://twitter.com/MAEFmuseu>

Organització educativa,
científica i cultural
de Nacions Unides

Eivissa.
Biodiversitat i Cultura
inscrit a la Llista del
Patrimoni Mundial el 1999

PUIG DES MOLINS

museu monogràfic i necròpolis púnica

NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

Via Romana, 31

HORARI: De dimarts a dijous de 9 h a 15 h. Divendres de 9 h a 15 h i de 17 h a 20 h. Dissabte de 9 h a 14 h. Diumenge de 10 h a 14 h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO: De martes a jueves de 9 hrs. a 15 hrs. Viernes de 9 hrs. a 15 hrs. y de 17 hrs. a 20 hrs. Sábado de 9 hrs. a 14 hrs. Domingo de 10 hrs. a 14 hrs. Lunes y festivos cerrado.

TIMETABLE: Tuesday to Thursday from 9 am. to 15 pm. Friday from 9 am. to 15 pm. and 17 pm. to 20 pm. Saturday from 9 am. to 14 pm. Sunday from 10 am. to 14 pm. Closed Mondays and holidays.

G CONSELLERIA
O TURISME, CULTURA
I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
/ CULTURA

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA

G CONSELLERIA
O TURISME, CULTURA
I I ESPORTS
B DIRECCIÓ GENERAL
/ CULTURA

FITES ♦ n.ºm. 23 ♦ any 2023